

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

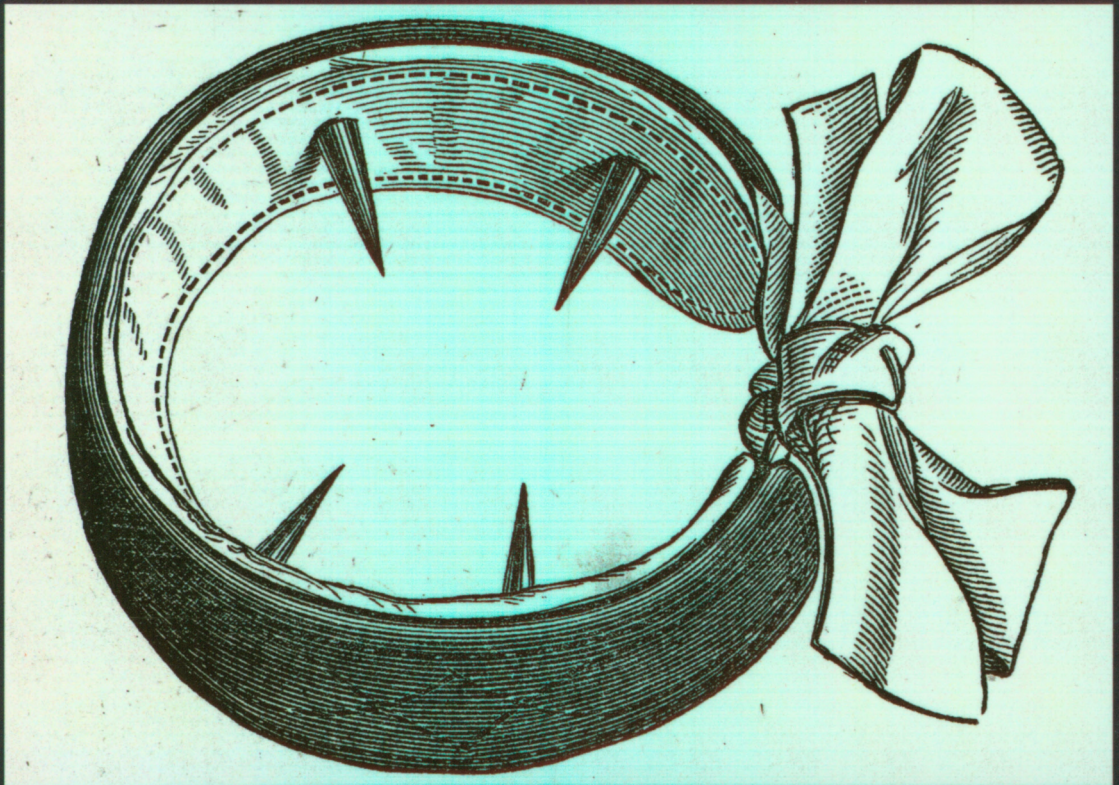
Fortid og Nutid

2006

3 ■ September

Side 161-240

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Ulrik Langen, adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsforhold, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M., tlf. 65 50 33 26, e-mail langen@hist.sdu.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, adjunkt ved Afdeling for Historie, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk, tlf. 35 32 82 67; og ph.d. Sniff Andersen Nexø, postdoc. Ved Medicinsk Museion, Københavns Universitet, Fredericiagade 18, 1310 København K., tlf. 35 32 38 13 e-mail: s.nexoe@mm.ku.dk. Redaktionssekretær: cand.mag. Bente Vinge Pedersen, bentevp@gmail.com.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Jes Fabricius Møller.

Abonnement koster 225 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K., eller e-mail: bogekspeditionen@christensen.mail.dk, tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet:

I sterilitetsdebatten op mod 1800-tallets slutning blev onani fremhævet som en af flere årsager til mandlig impotens og sterilitet. Masturbation blev gennem hele 1800-tallet betragtet som en farlig lidelse, som kunne have negative indvirkninger på hele mandens velbefindende. Der fandtes dog midler, der kunne medvirke til at kurere masturbanten, heriblandt denne frespidsede ring. Billede fra On the Pathology and Treatment of Spermatorrhoea, 1887. (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

September 2006. Hefte 3. Side 161-240

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Da manden blev steril

Signe Nipper Nielsen

Fortid og Nutid, september 2006, s. 163-182

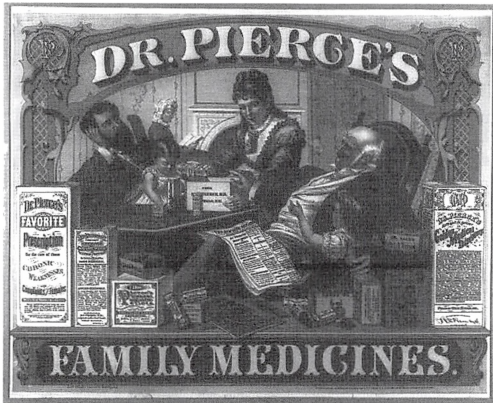
Forsøgene på at komme ufrivillig barnløshed til livs ved hjælp af lægefaglig ekspertise er ikke noget nyt. I den lægefaglige litteratur udviste ikke mindst gynækologer stor interesse for at drøfte årsager til og behandling af sterilitet i de sidste årtier af 1800-tallet. Omkring 1870 mentes ansvaret for et barnløst ægteskab at ligge hos kvinden. Hvis manden havde et ansvar, skyldtes det ifølge lægerne som regel, at han var seksuelt uformående, mens man sjældent betvivlede hans sæds kvalitet. Hen mod århundredeskiftet ændrede dette billede sig imidlertid, og det blev efterhånden anerkendt af flere og flere læger, at også mænd kunne være sterile. Denne ændring var blandt andet tæt forbundet med de samtidige forandringer i synet på mænds seksualmoral. I artiklen undersøges den lægefaglige litteratur om mandlig impotens og sterilitet mellem 1870 og 1900, og hvorledes lægerne i sterilitetsdebatten fremstillede mandekønnet.

Signe Nipper Nielsen, f. 1977. Cand.mag. i historie og sociologi, MA fra Lancaster University, UK (Social History & Women's Studies). Fra 1. oktober 2006 ph.d.-stipendiat ved University of Cambridge, UK.

Indtil sidste halvdel af det 19. århundrede var barnløshed en tilstand, man kunne søge at afhjælpe enten ved eksempelvis bøn, magi og forskellige lægemidler eller socialt ved, at man deltog i eller helt overtog opfostringen af andres børn.¹ Adskillige håndbøger var tilgængelige med lægers og kloge koners gode råd til mænd og kvinder om, hvordan de selv kunne komme deres ufrugtbarhed til livs, men egentlige medicinske indgreb var ikke almindeligvis en mulighed. Lægekundskaben havde tidligt fatet interesse for barnløshed, men det var først omkring 1850'erne og 1860'erne, at læger rundt om i den vestlige verden ikke blot videreudviklede og raffinerede

teorier om det, man dengang kaldte "sterilitet", men også kunne tilbyde behandling heraf.² Når det ønskede barn endnu ikke dukkede op, og vuggen forblev tom, begyndte barnløse par at supplere bønnen og urterne med lægebesøg. Gradvist ændrede man opfattelsen af barnløshed fra at betragte den som en ulykkelig personlig situation til at se den som en medicinsk tilstand – en sygdom – der kunne behandles.

Mod slutningen af århundredet var barnløshed således blevet genstand for medicinsk vidensproduktion, og studiet af sterilitet fik med tiden en betydelig plads i specialiseringen og udviklingen af gynækologien, som var ved at etable-

*Denne reklame for et "styrkende middel" fra omkring 1874 var en blandt mange, der florerede i USA, med det forførende tilbud om at kurere kvinders ufrugtbarhed. Barnløshed var på det tidspunkt blevet noget, lægevidenskaben tog sig af, også i Danmark. (Marsh & Ronner: *The Empty Cradle*, s. 46. Library of Congress)*

re sig som selvstændig gren af lægevidenskaben. Det gav lægerne lejlighed til at hævde ekspertise på alle områder af den reproduktive proces. Denne såkaldte medikalisering af barnløshed var ikke en absolut eller uanfægtet proces, men tendensen var klar.³

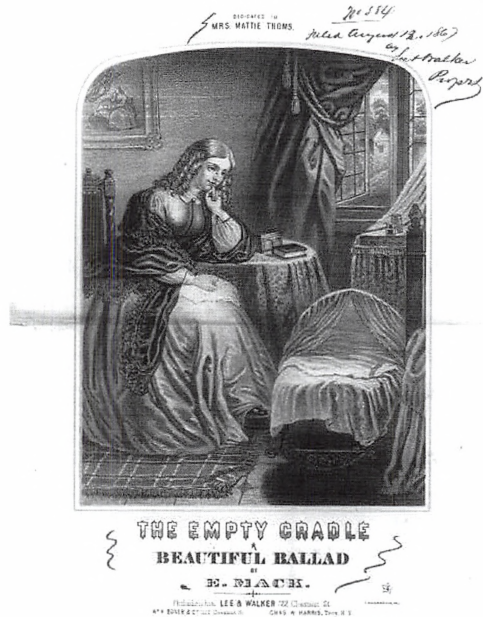
Ansvar for et barnløst ægteskab blev både i teori og praksis i langt de fleste tilfælde placeret hos kvinden. Når lægerne talte om sterilitet, var det som oftest underforstået, at der var tale om en kvindelig tilstand. Særligt efter man for første gang observerede det kvindelige æg i 1827, mentes kvinden i væsentligt højere grad end manden at være determineret af køn og reproduktive funktioner. Mens man i 1700-tallet havde været tilbøjelig til at søge årsagerne til sterilitet i mandekroppen, blev den gældende medicinske opfattelse i 1800-tallet, at kvinden havde en langt mere aktiv andel i reproduktionen end manden.⁴ Hun kom til at overtage mandens position som slægtens og forplantningens garant. Endvidere blev kompleksitet, fysiologisk skrøbelighed og latent sygelighed anskuet som noget mere grundlæggende for kvindekroppen end for mandekroppen.

Mens de medicinske beskrivelser af mandens afgørende deltagelse i for-

plantningen og hans ansvar for den ægteskabelige frugtbarhed var forsvundet i 1800-tallet, forblev den lægevidenskabelige interesse for mandens seksuelle krop derimod central. I 1870 skildrede man således helst problemer knyttet til mandens kønsliv gennem begrebet "impotens", der hovedsageligt dækkede over den manglende evne til at gennemføre et samleje. Mandens forplantningsevne forblev derimod relativt uinteressant, og størsteparten af de dansksprogede iagttagere betonedede sterilitetens sjældenhed hos mænd i hvert fald indtil 1880'erne og 1890'erne.

Mod slutningen af 1800-tallet skete der imidlertid en ændring i denne opfattelse. Forestillingen om, at manden groft taget ikke kunne være steril, men kun impotent i seksuel forstand, blev udfordret. Lægerne henviste sædvanligvis selv til de nye teorier om gonorré, når de skulle forklare det skift, der skete i opfattelsen af mandlig sterilitet, og hvorfor de måtte justere deres hidtidige opfattelse. Omkring 1880'erne var man begyndt at fæstne sig ved gonorréens skadelige effekt på frugtbarheden. Det medførte, at man – ikke uden væsentlig polemik – begyndte at tale om mandens direkte eller indirekte ansvar for barnløshed i sit ægteskab. Manden kunne selv være

I 1800-tallet diskuterede lægerne ivrigt barnløshedens årsager og behandlingsmetoder. Imidlertid blev det i langt højere grad end i dag betragtet som foranlediget af en defekt i kvindens krop, da det var hende, der stod som garant for frugtbarheden og slægtens videreførelse. Denne opfattelse blev dog udfordret sent i århundredet med en mere og mere udbredt anerkendelse blandt læger af mandens direkte eller indirekte ansvar for det barnløse ægteskab. Dette er forsiden på et nodehæfte fra omkring 1867. Teksterne til melodien menes at være forsvundet, men mon ikke sangen skildrede kvindens sorg over ikke at kunne få sit ønskede barn? (Marsh & Ronner: *The Empty Cradle*, s. 36. Library of Congress)

blevet steril efter at have pådraget sig en gonorrhé som følge af et "udsvævende" liv, og i det tilfælde havde han et direkte ansvar, eller han kunne have smittet sin hustru og gjort hende steril og dermed have det indirekte ansvar. Førstnævnte situation var mest kontroversiel.

Denne artikel handler om steriliteitsdebatten, som den udfoldede sig i den dansksprogede lægefaglige litteratur mellem 1870 og 1900. Jeg undersøger særligt lægernes fremstillinger af den mandlige impotens og sterilitet, og hvilke konsekvenser disse fremstillinger havde for konstruktionen af mandekroppen og mandlighed i det sene 1800-tal. Jeg opfatter kroppene og kønnene som historisk og sprogligt konstituerede, og denne konstitueringsproces kan blandt andet afdækkes i den medicinske litteratur. Lægevidenskaben var (og er) en magtfuld diskurs, der på autoritativ vis bidrog til løbende at konstituere køn og krop.⁵

Sterilitetslæren

Gynækologien var mellem 1870 og 1900 i udpræget grad orienteret mod underlivskirurgien.⁶ Det satte præg på teorierne om og behandlingen af sterilitet. De læger, der deltog i steriliteitsdebatten, opdelte selv steriliteitslæren i to forskellige forklaringsmodeller, som begge tog afsæt i kvindens fundamentale andel i forplantningen. Den ene model var den såkaldte "mekaniske model", den anden den "vitale model".⁷ Ofte blev de to modeller dog forenet,⁸ og begge tog afsæt i underlivskirurgien, selvom vitalisterne var tilbøjelige til at anvende mere ublodige metoder.

"Mekanikerne" betoned primært de mekaniske spærringer i kvindekroppen, der forhindrede sæden på dens vej til ægget. Obstetrikeren og gynækologen Leopold Meyer (1852-1918), som i 1880 skrev doktorafhandlingen *Uterinsygdommene som steriliteitsårsag*, var i

hvert fald i den tidlige del af perioden stærk fortaler for den mekaniske model. Han argumenterede for, at de væsentligste og primære konceptionsforhindringer udgjordes af en forsnævret livmoderhalskanal og livmoderens hældninger og bøjninger til forskellige sider, som også mentes at hindre passagen gennem livmoderhalsen. Behandlingen var kirurgisk og kunne eksempelvis være gennemklipning af den såkaldte "*labium posterius*" – den forreste af de to "læber", der omgiver livmoderhalskanalens udmunding i skeden – udretning af livmoderen blandt andet ved hjælp af støttende pessarier, og "*skarifikation*" (ridsninger) eller simpelthen spaltning af livmoderhalsen. Operationen, hvorved modermunden (livmoderhalskanalens munding til skeden) blev udvidet, blev af visse læger og efter sigende også af lægfolk omtalt som "*Sterilitets-Operationen*".⁹

"Vitalisterne" tillagde ikke mekaniske forhindringer samme vægt som mekanikerne. Blandt andre fødselslægerne Asger Stadfeldt (1830-96) og Andreas Daniel Müller (1835-1914), gynækologen Frits Levy (1847-1921) og den norske fødselslæge og specialist i kvindesygdomme fra Kristiania, dr. med. Berendt Christian Vedeler (1836-1909) lagde på forskellig vis afstand til forsøgene på en mere reduktionistisk forklaringsmodel, som lå indbygget i den mekaniske sterilitetslære. Kvindens almenbefindende, misdannelser af både de indre og ydre kønsdele, menstruationsanomalier og betændelsestilstande var især genstand for vitalisternes bevågenhed. Vitalisterne tenderede desuden generelt til at være mere åbne over for mandlig sterilitet og ikke mindst over for, at gonorrhé var skadelig for frugtbarheden.

I sterilitetslæren kunne kvinder også være impotente i den forstand, at de af forskellige grunde ikke var i stand til at

gennemføre et samleje. Almindeligvis til-lagdes dette tilstande som "*vaginismus*", skedekrampe, eller "*dyspareunia*", en betegnelse man brugte for "*smerte og besvær ved coitus* [samleje]".¹⁰ Men lægerne lagde langt mere vægt på kvindens manglende evne til at koncipere.

Tilblivelse og kønsroller

Spørgsmålet om undfangelsen fyldte selvsagt en del i sterilitetsdebatten. En ting, iagttagere utvivlsomt var enige om, var, at mange af forplantningens hemmeligheder beklageligvis endnu ikke var blevet bragt frem i lyset: "*Vort ufuldkomne Kjendskab til Læren om Befrugtningen lægger en betydelig Hindring i Veien for en videnskabelig Begrundelse af Sterilitetens Ætiologi og Therapi*", anførte A. D. Müller i 1880.¹¹

Udlægningen af undfangelsen er et markant udtryk for, hvorledes det medicinske sprog medvirkede til at konstruere kønnene.¹² Var mænd og kvinder henholdsvis aktive eller passive, givere eller modtagere i akten? Og var den kvindelige nydelse en forudsætning for undfangelsen? Præcis hvor, hvordan og hvornår mødet mellem æg og sædcelle fandt sted, og hvor længe sædcellerne kunne overleve, var fundamentale spørgsmål for de læger, som bidrog med teorier om sterilitet. Lægerne mente ikke at have fundet svaret på disse mange spørgsmål, men de debatterede det livligt. Leopold Meyer behandlede med stor omhu den internationale debat om henholdsvis sædcellernes og de kvindelige kønsorganers aktive eller passive rolle i undfangelsen i *Uterinsygdommene som sterilitetsårsag*. Spørgsmålene samlede sig om, hvorvidt sædcellerne blev "slynget" op i livmoderen, eller om de selv foretog vandringen. Hvor hurtigt de bevægede sig, med hvilken kraft og i hvilken retning.

Hvor stærke de var, når det kom til overlevelsesevne. Og om kvindens krop mest af alt udgjorde forhindringer i form af blindgyder i genitalkanalen og farlige sekreter. Eller om disse sekreter netop var med til at hjælpe sæden op. Nogle læger mente, at livmoderen ved orgasme erigeredes og således "sugede" sædcellerne op. Her krævede befrugtning altså kvindelig aktivitet og kønslige nydelse – et synspunkt, som blandt andre Müller forfægtede. Andre mente, at sædcellerne kom op ved hjælp af vaginas sammentrækninger (peristaltiske bevægelser). Modermunden kunne ligeledes tænkes at "gæbe" eller "snappe" efter sædcellerne. Meyer fremhævede i tråd hermed sædcellernes evne til selv at bevæge sig – deres "lokotionsevne" – og at de delvist blev understøttet af en vis fimrebevægelse i livmoderhalskanalen. Beviset på sædcellernes kraft var deres evne "til at trænge gennem dyriske membraner (fårets blindtarm), og at de kunne bevæge sig mod ret kraftig strøm".¹³

Der var efterhånden blevet skabt mere eller mindre konsensus om, at den kvindelige nydelse ingen betydning havde for undfangelsen. Som forfatteren til *Hvad alle Kvinder bør vide* fra 1894 skrev: "Franske Læger har ved en Række dristige Forsøg, som jeg ikke her behøver nærmere at berøre, bl.a. utvivlsomt godtgjort, ikke blot at den gensidige Lystfølelse under Samlejet ikke er nødvendig, men at Kvinden kan undfange, selv naar hun er under Indflydelse af bedøvende Midler eller er ganske bevidstløs."¹⁴

Denne fremstilling af undfangelsen konstituerede mandekroppen som den aktive part med de små, målrettede, selvstændige og stærke sædceller. Sæden "slyngedes" eller "injiceredes" ikke, den blev heller ikke bragt op ved kvindekroppens hjælp. Sædcellerne kunne ved egen kraft bane sig vej op til ægget som små tapre soldater. I Meyers udlægning

blev kvindekroppen repræsenteret som den passive og modtagende, mens mandekroppen var den aktive.

Den potente mand

Hvor kvinden i de medicinske tekster i højere grad blev associeret med sin krop og sit køn, blev manden først og fremmest koblet til en form for uafhængighed fra kønsfunktionerne. Det var en gængs opfattelse, at opbygningen af en selvstændig individualitet særligt prægede mandens livsopgave. I den medicinske litteratur blev mandlighed også forankret i kroppen og biologien, men på en anden måde end kvindelighed. Mandens krop var karakteriseret ved skarpe konturer og en kompakt hårdhed, og det mandlige blod mentes at have større tæthed og vævene at være fastere end kvindens. Denne kropslige soliditet mentes at afspejle en afgrænset, utvetydig og fast personlighed, der var særligt skikket til det offentlige og politiske liv.¹⁵ Mandekroppen var i udgangspunktet stærk, sund og autonom, mens kvindekroppen blev repræsenteret både som mere flydende, "utæt" og skrøbelig. Det kom blandt andet til udtryk i sterilitetsteoriene, hvor man lagde vægt på kvindens udstrømninger og sekreter. Desuden var der en generel enighed blandt lægerne om, at kvinden i det hele taget havde en skrøbelig konstitution og udsatte forplantningsorganer. Det forklarede – i lægernes øjne – at det var i hendes krop og ikke i mandens, at sterilitetens årsag i reglen skulle findes. Kvindekroppen blev skildret som mere ukontrollabel og diffus og henhørte således ikke under 1800-tallets ideal om den individualiserede, lukkede krop.¹⁶

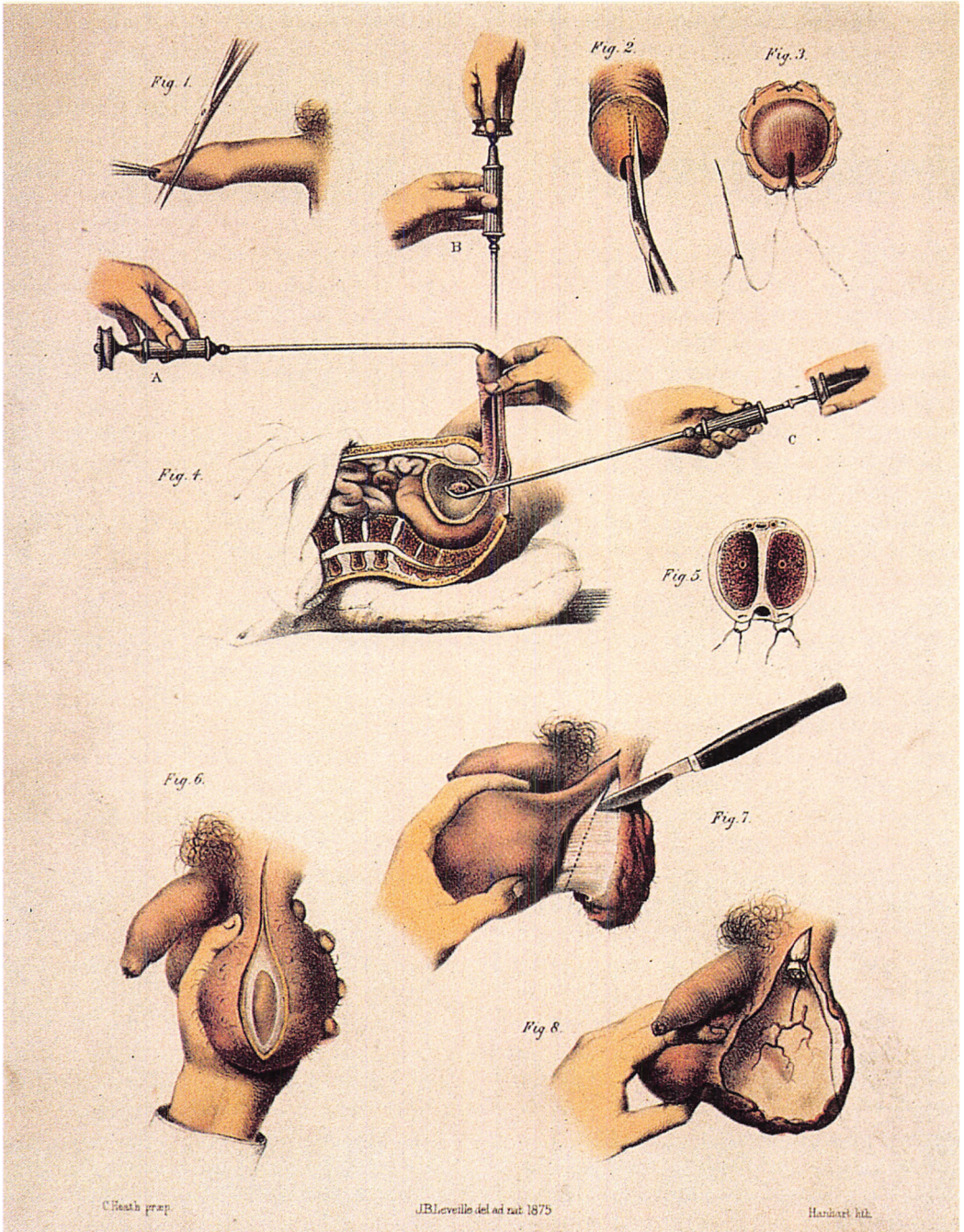
Mandlig potens var derimod nært knyttet til æresbegreber og forestillinger om mandlig autonomi. Idealet for mandighed, både i den politiske og den hjem-

lige sfære, var fysisk selvdisciplin og herredømme over kroppen og dens processer, der knyttedes til mod og robusthed.¹⁷ Som blandt andre Michel Foucault har fremhævet, lå borgerskabets ære ikke blot i dets produktivitet og effektivitet, men også i dets sunde seksualitet og dets evne til at producere sundt afkom. Hvor adelen i dens storhedstid havde hævdet sin krops særart gennem anerne og således brugte blodet som våbenskjold, tog borgerskabet fra 1700-tallet og fremvare på afkommet og kroppens kvalitet og livskraft. Det orienterede sig således mod nutiden og fremtiden. Kroppens velbefindende, herunder navnlig de reproduktive evner og den sunde seksualitet, blev for borgerskabet, hvad blodet havde været for adelen. I Danmark, som alle andre steder i Vesten, illustreres denne nye, borgerlige selvhævdelse ved den store mængde af medicinsk litteratur, der fremkom om (borgerskabets) kropshygiejne, kunsten at leve længe, metoderne til at skaffe sunde, livskraftige børn og ikke mindst impotens og sterilitet.¹⁸

Det blev gennem 1800-tallet jævnlige betonet, at kvinden kun kunne blomstre fuldt og helt i et ægteskab. Til grund for dette lå blandt andet den tanke, at mandens overskydende livskraft kunne supplere kvindens underskud af samme. Ægteskabet var naturens måde at skabe balance i det menneskelige samfund på. Lægerne bidrog til at forankre denne idé ved at fremhæve, at kvinden måtte "udfyldes" af mandens "vitale væske". Den mandlige sæd befrugtede både i bogstavelig og overført betydning kvinden. Den oplivede og opvarmede den kvindelige organismes funktioner og fik hende til at føle sig bedre tilpas, medmindre den seksuelle nydelse og drifterne tog overhånd. I så fald ville det i stedet berøve hende energien. Hvor de kvindelige kropsvæsker såsom menstruation og det såkaldte "hvide flod" – en samlebetegnelse for

vaginalt udflåd, der tillagdes stor vægt i sterilitetslæren¹⁹ – blev set som spildprodukter, blev sædvæsken betragtet som et kostbart fluidum. Den var karakteriseret af soliditet, idet den fremkaldte et produkt.²⁰ Den var den mandlige kapital.

Sædudtømmelsen bar dog på sine egne farer. 1800-tallets læger tog udgangspunkt i en teori om en sædøkonomi, hvor kapitalen skulle bruges på klog og varsom vis, idet man vurderede, at kroppen indeholdt en konstant mængde sæd. Umådeholdent forbrug kunne resultere i moralsk og fysisk fallit. Man sondrede mellem på den ene side den "naturlige" sædudtømmelse, som foregik i forbindelse med det fuldførte samleje med en kvinde, og på den anden side den "unaturlige" udtømmelse, der kunne ske enten i forbindelse med masturbation eller i forbindelse med de såkaldte "pollutioner" eller "spermatorré", som man kaldte de natlige, ukontrollerede sædudtømmninger. Spermatorré blev jævnlige set som både et vigtigt stadium og en konsekvens af den farlige sygdom, der fremkaldtes af masturbation. Vedvarende exces udtømte simpelthen organismen for dens livskraft. Udtømmningen medførte i tråd med den sædøkonomiske model, at organismen befandt sig i bestandigt underskud. De "unaturlige" sædtab kunne have skadelige virkninger på hjernen og fremkalde impotens. Teorierne om sædtab undergik ikke nogen forandring før i starten af det 20. århundrede, på trods af at nye opdagelser om sæden fandt sted fra det sene 1700-tal og op igennem 1800-tallet.²¹ En mandekrop, der på passende vis indfrie den maskuline norm, var ifølge lægerne stærk og sund. Men seksuelle excesser mentes langsomt at kunne underminere mandens maskulinitet. Mandekroppens udsathed blev fra midten af 1800-tallet et emne for flere medicinske tekster, og den mandlige seksualitet og ikke mindst seksuelle afvigelser

Selvom studiet af kvindens reproduktive organer syntes væsentligt mere interessant i 1800-tallet, kom studiet af sygdomme i de mandlige forplantningsorganer i stigende grad i fokus navnlig hen mod slutningen af århundredet. Diagrammer med tværsnit af mandens reproduktive organer. Litografi fra 1875 af M. Hanhart efter C. Heath efter J.B. Lèveillé. (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

blev i stigende grad italesat. Interessen for impotens skal blandt andet ses i denne sammenhæng.

Mandlig impotens og sterilitet indtil 1880'erne

Omkring 1880'erne kan man påvise begyndelsen på en markant forandring i opfattelsen af mandens andel i det barnløse ægteskab med introduktionen af de nye teorier om gonorrhé. Lægerne begyndte i højere grad at tale om mandlig "sterilitet", når de diskuterede barnløshed og årsager dertil, mens man før den tid i reglen forbandt mandens evne til at få afkom med hans virilitet og derfor hovedsagelig talte om mandlig "impotens". Således blev det i et udtog i *Ugeskrift for Læger* fra 1864 klart formuleret, at når evnen og lysten til samleje var stærk, så manglede sædcellerne aldrig i mandens sæd.²² Reproduktion og seksualitet hos manden var således forbundet på en helt anden måde end i dag, hvor den mandlige virilitet har forskellige former for erotiske udtryk. Det betød ikke, at lægerne ikke anerkendte, at mænd kunne være sterile, før skredet i sterilitetslæren fandt sted, men de gjorde sædvanligvis gældende, at det var et særsyn. Det betød dog heller ikke, at man efter 1880'erne holdt op med at forbigå den mandlige sterilitet. Anerkendelsen af gonorrhéens betydning for opfattelsen af mandlig sterilitet havde for eksempel tydeligvis ikke slået igennem i lægen Peter Panums håndbog fra 1895, *Illustreret Lægebog: Leksikon for Sunde og Syge*. Her havde impotens blot én betydning. Det var "*Mangel paa Evne til at udføre et Samleje*".²³ I Panums artikel om "Ufrugtbarhed" stod der intet om manden. Begrebet rettede sig som noget naturligt kun mod kvinder. I denne populære opslagsbog kunne man altså

intetsteds få at vide, at manden kunne mangle evnen til at fremkalde undfangelse, på trods af at han kunne gennemføre et samleje. Men selvom forfatteren til bogen *Den unge Kvindes Kønsliv* stadig i 1943 måtte understrege, at den sterile mand ikke behøvede at være impotent med hensyn til at gennemføre et samleje,²⁴ accepterede lægerne i højere grad eksistensen af egentlig sterilitet hos mænd, hvilket igen foranledigede, at den tætte sammenhæng mellem mandlig potens og avlekræft blev svækket.

Teorierne om mænds manglende reproduktive evne hvilede på en vis begrebsklarhed. Når lægerne anvendte begrebet "impotens", kunne det både dække over den såkaldte *impotentia coëundi* (mangel på evne til at fuldføre samleje hos både mænd og kvinder) og over *impotentia concipiendi / impotentia generandi* (mænds – og kvinders – manglende evne til at koncipere / mænds manglende evne til at befrugte). Panum anvendte i det ovenstående begrebet impotens i den første betydning af ordet (*impotentia coëundi*), der også til tider blev kaldt "uformuenhed". Men undertiden er det vanskeligt at vurdere, hvorvidt impotens blev brugt i betydningen *impotentia coëundi* eller *impotentia generandi*.²⁵ Endelig talte man eksplicit om *impotentia generandi* hos mænd, den egentlige sterilitet.

Leopold Meyers afhandling om *Uterinsygdommene som sterilitetsårsag* fra 1880 var ikke atypisk for tidens opfattelse af mandens andel i det barnløse ægteskab. Meyer skelnede mellem impotens og sterilitet hos mænd og anerkendte, at mænd også kunne være sterile. Her fulgte han de seneste årtiers internationale forskning, hvor "*navnlig franske og engelske forfattere [...] have påvist, hvorledes der også hos manden kan findes sygelige tilstande, der fremkalde sterilitet, selvfølgelig ganske bortsét fra den*

egentlige impotens.” Han understreger imidlertid med størsteparten af disse forfattere, ”at steriliteten i det langt overvejende antal tilfælde skyldes kvinden”.²⁶ Alligevel tilrådede Meyer, at lægen for en sikkerheds skyld i praksis undersøgte manden i tilfælde af et steril ægteskab, før han foretog en operation på kvinden. Imidlertid satte virkeligheden grænser for dette ideal: ”Sagen er jo nemlig den, at vi i praxis meget ofte kun ville stå overfor den ene part, hvor ønskeligt det end kan være [...] også at undersøge den anden part”.²⁷ Det var tabubelagt at bede en mand om at lade sig undersøge for sterilitet, og da det var en gennemgående og ofte gentaget overbevisning, at det var kvinden, der bar ansvaret for det barnløse ægteskab, var det i langt de fleste tilfælde også hende, lægen mødte.

Venerologen Rudolph Bergh (1824-1909), der var overlæge ved afdelingen for hud- og kønssygdomme på Almindeligt Hospital, anerkendte ligeledes i 1878, at begrebet impotens også kunne omfatte *impotentia concipiendi*. Han undlod ikke desto mindre at bruge betegnelsen steril om en mand. Som Meyer anbefalede han, ”*hvor der bliver Spørgsmaal om operativ Behandling af Kvinden, først at forvise sig om den normale Beskaffenhed af Mandens Sædvæske*”. Men, pegede Bergh på, det kunne være nødvendigt at hemmeligholde over for manden, at det var hans sæd, der var noget galt med, da det ”*selvfølgelig ville kunne af føde betænkelige Melancholier og særlige Misligheder*”. At tie mandens skyld ihjel kunne, hvis man skal tro Bergh, endda have positive resultater. Således var der efter nogle år indtrådt graviditet i et tilfælde, hvor forholdet var holdt hemmeligt for manden.²⁸ Også Frits Levy argumenterede for hemmeligholdelse. Han pegede på, at mandens sterilitet oftest var selvforskyldt, og at ”*selv om det lig-*

ger langt tilbage som en forglemt Ungdomssynd, vil Anger over og Bebrejdelse for denne selvforskyldte Lidelse meget let kunne forstyrre Forholdet mellem Ægtefolk”.²⁹ Andetsteds understregedes det, at hustruens orientering med hensyn til mandens manglende befrugtningsevne burde ske med forsigtighed.³⁰

Det forhold, at man kunne iagttage sædvæske uden liv, var vældig kontroversielt. Man skulle tage et særligt hensyn til mandens stolthed og ære, der var nært knyttet til sædvæsken, som symboliserede potens og avledygtighed.

Årsager

Selvom gonorrhé kom til at fylde meget i sterilitetsdebatten i de to sidste årtier af det 19. århundrede, var det dog ikke den eneste årsag til impotens/sterilitet hos mænd. Både før og efter gonorrhé var kommet på dagsordenen, havde lægerne forskellige andre bud på, hvad der kunne forårsage, at mandens seksuelle formåen eller forplantningsevne var betydeligt svækket, og det er disse jeg skal se på i det følgende.

Rudolph Bergh beskrev to former for ”*Impotens*”, som han kaldte det. Den første var ”*Aspermatismen*”, der betegnede den manglende evne til at ejakulere sæd. Denne variant optrådte dels ”*symptomatisk som Udtryk for flere Slags Lidelser og Forandringer i forskellige af de til Urogenitalsystemet [der vedrører urin- og kønsorganerne] hørende Organer*”, dels som værende ”*af ’nervøs’ Natur*”. Her aner man en fremstilling af mandens krop og kønsorganer som mere kompleks og svagelig. Men Bergh betonedede, at lidelsen var ”*temmelig sjælden*”.³¹ Den anden form for impotens var ”*Aspermatozien*”, som betegnede ejakulation uden sædceller i sekretet. Den aspermatozoiske tilstand forekom altid

ved medfødt mangel på testikler og til-lukket sædleder, men kunne også findes på trods af testiklernes tilstedeværelse og tilsyneladende sunde tilstand. Igen var tilfældene sjældne, men til trods her-for kunne sygelige tilstande ifølge Bergh også have hjemsted i mandekroppen og påvirke mandens frugtbarhed.³²

Adskillige iagttagere mente, at moral-ske forhold ligeledes spillede ind. Ona-ni var for Bergh ikke en direkte årsag til impotens. Det var derimod moralske skrupler over eller frygt for de skadelige følger af onani eller andre seksuelle ud-skejelser. Den nagende bevidsthed om, at man havde forbrudt sig mod natu-ren, førte til ringe selvtillid, ikke mindst ringe seksuel selvtillid.³³ Opfattelsen af, at moralske skrupler, dårlig selvtillid og frygt kunne være årsag til impotens, blev delt af andre debattører. Panum anførte i sin håndbog følgende psykiske/moralske årsager til impotens: "*Uvillie, Afsky, Generthed, Ængstelighed og Man-gel paa Selvtillid, navnlig fremkaldt ved Bevidsthed om en udsvævende Fortid el-ler forudgaaet Onani*". Dertil kom "*aandelig Overanstrengelse, Sorg, Bekymring og overdreven Pirrelighed af Nervesyste-met*".³⁴ Den studentikose type, der til-bragte mange timer i studerekammeret, befandt sig også i farezonen, da "*aandelig Overanstrengelse*" bevirkede impo-tens, "*især naar den er forbunden med Nattevaagen og stillesiddende Liv*".³⁵

I tiden mellem 1870 og 1900 udviste man en særlig interesse for de lidelser, man mente blev fremkaldt af civilisatio-nen. Det gjaldt ikke mindst de såkaldte nervesygdomme, som mentes bevirket af så forskelligartede faktorer som det moderne byliv, kunstnerisk udfoldelse, overdreven kønslig ophidselse, kønssyg-domme, euforiserende stoffer og kontakt med moderne teknologi i form af tele-foner, telegrafer og jernbaner. Nogle af nervesygdommenes mange symptomer

var netop seksuel svækkelse og ufrivil-lige sædafgange.³⁶

I debatten om årsagerne til barnløsh-ed var man bekymret for nervesygdom-menes påvirkning af mandens potens og frugtbarhed.³⁷ Ifølge psykiateren Knud Pontoppidan blev langvarig nervesvæk-kelse (neurasteni) hos mænd jævnlgt ledsaget af spermatorré og impotens. Sidstnævnte hang dog mere sammen med generel mangel på legemlig og ån-delig energi, mente han.³⁸ Andre af det moderne bylivs følger mentes også at spille direkte ind som årsager til impo-tens. Den drikfældige mand og brugeren af opium eller morfin befandt sig sam-men med den nervøse i fare for at blive ramt af impotens.³⁹

Det blev jævnlgt fremført af sterili-tetsdebattørerne, at mændenes seksua-litet skulle holdes i ave. Onani, seksu-elle excesser eller overdreven kønslig nydelse kunne i visse lægers øjne også udgøre en mere direkte årsag til sterili-tet. Den svenske Lund-professor Seved Ribbing fremførte, at overdreven seksu-el nydelse kunne resultere i neurasteni, som sammen med onani kunne foranle-dige sterilitet.⁴⁰

Müller mente, at både den mandli-ge og den kvindelige forplantningsevne kunne tage skade af "*for hyppig Coitus*". I overensstemmelse med den føromtalte sædøkonomi betonedede Müller, at man-den "*ødsler for meget med Sæden*" ved for hyppige samlejer.⁴¹ Han ville sim-pelthen blive drænet for (avle)kraft. Fle-re af sterilitetsdebattørerne så desuden penis' størrelse som en omstændighed, der havde betydning for mandlig potens. En for lille eller malformeret penis men-tes at være afslørende for, at den vita-le energi havde forladt genitalierne og fremkaldt indskrumpling.⁴²

I tråd med den mekaniske forklarings-model afviste Leopold Meyer at tillægge en generel tilstand hos manden nogen

Varicocele var åreknuder eller brok i testiklen og mentes at være i stand til at fremkalde impotens. Lægerne mente, at årebrokken ofte udviklede sig som følge af umådeholden masturbation, som forårsagede sædtab og kraftsløshed.

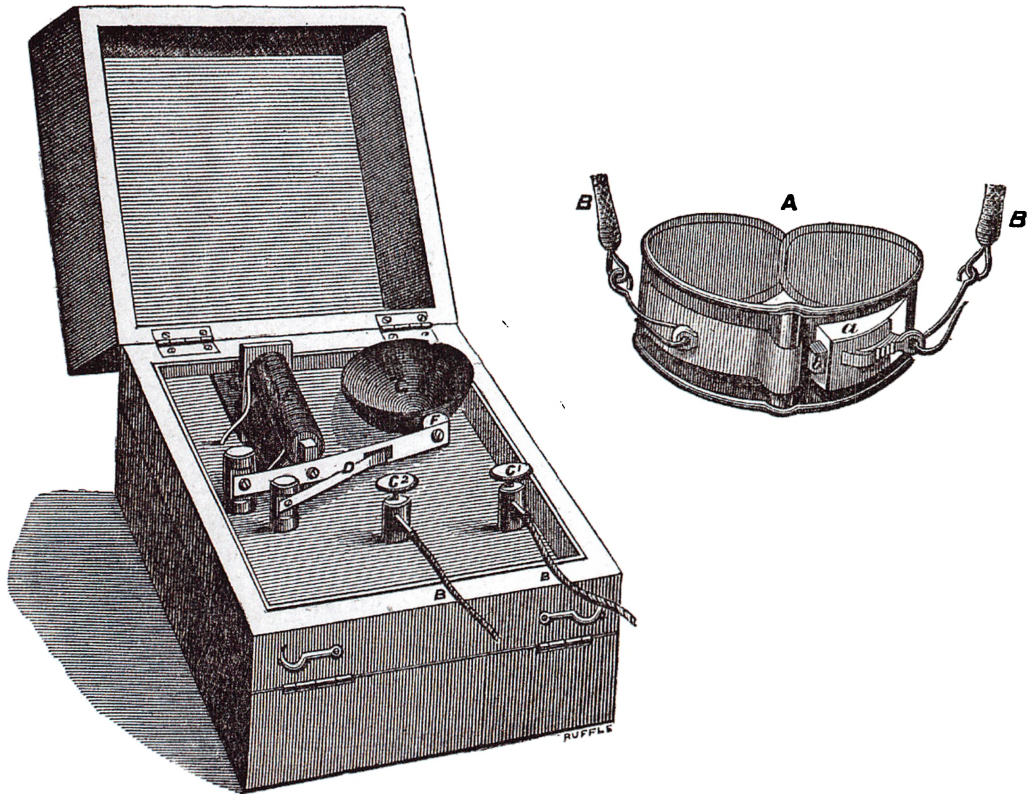
Billede fra *Self-preservation: A Medical Treatise on Nervous and Physical Debility, Spermatorrhoea, Impotence, and Sterility*, London, ca. 1860. (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

vægt i forhold til sterilitet. Han tilbageviste derfor visse lægers påstand om, at en svækkende konstitutionel sygdom eller "følgerne af stærke excesser in Venere", kønslige udsvævelser, kunne afstedkomme sterilitet hos mænd. Derimod så han medfødt og erhvervede lokale affektioner som mulige årsager. Det kunne være mangel på testikler samt tilba-

geholdelse af begge testikler i bughulen. Disse lidelser var dog et særsyn, men hvis de var til stede, kunne de medføre mangel på sædceller i sædvæsken ("aspermatozie" eller "azoospermi").⁴³

Det var de mænd, der udviste en særlig sensibilitet, generthed og frygtsomhed – egenskaber der ofte blev betragtet som "kvindagtige" – som kunne risikere

Masturbation blev set som en farlig sygdom med impotens som en af dens mange konsekvenser. Men med anvendelse af opfindsomme aggregater som denne elektriske alarm kunne man forhindre masturbanten i at udføre sine skadelige aktiviteter. Billede fra On the Pathology and Treatment of Spermatorrhoea, 1887. (Wellcome Trust Medical Photographic Library)

at blive impotente. Med en livsform, der ikke stemte overens med borgerlige fordringer om selvbeherskelse og mådehold og de øvrige gældende normer for borgerlig maskulinitet, kunne mandekroppen gå i forfald, og det gik først og fremmest ud over potensen. Det var således navnlig den drikfældige, opiumsmisbrugeren, den nervøse, den studentikose, den udsvævende og onanisten, der kom til at udgøre gruppen af impotente mænd. Hvor det hos kvinden hovedsagelig var

hendes egen krop, der frembragte sterilitet, var det hos manden ikke mindst i mødet med det moderne byliv og civilisationens vrangsider, at han kunne sætte sin potens over styr.

Den sande arvefjende af frugtbarheden

Fra midten af 1880'erne var gonorrhé kommet højt på dagsordenen i sterili-

tetsdebatten, omtrent samtidig med at den omfattende nordiske sædelighedsfejde var på sit højeste i Skandinavien: ”[D]en kroniske Gonorre eller dens Følger maa betegnes som en sand Arveffende af Frugtbarheden”, stod der at læse i 1890.⁴⁴ Flere og flere læger blev optaget af gonorréens skadelige indvirkning på frugtbarheden, og det var afgørende for, at man mod slutningen af 1800-tallet i stigende grad begyndte at anerkende, at mænd kunne være ufrugtbare uden at være impotente i erotisk forstand. Det slås tydeligt fast i 1894: ”Det er ganske fejlagtigt i barnløse Ægteskaber at lægge hele Skylden paa Kvinderne. Der gives lige saa vel ufrugtbare Mænd som ufrugtbare Kvinder, og de kan være det, selv om deres Helbredstilstand iøvrigt er god og de ikke har tilsat deres Kræfter ved Udskejelser. Ikke sjældent har ”forbedrede Rouéer” mistet deres Frugtbarhed ved kønslige Udskejelser. I saadanne Tilfælde er det Manden, som behøver Lægehjælp og hygiejnisk Behandling”.⁴⁵

Lægernes opmærksomhed på gonorréens skadevirkninger skal ses i lyset af 1880'ernes sædelighedsdebats udfordring af den offentlige kønsmoral, der blandt andet rettede skytset mod den forkætrede prostitution. I realiteten havde prostitution været offentlig i Danmark siden begyndelsen af 1800-tallet. Mellem 1874 og 1906 blev den legaliseret, uagtet en omfattende modstand fra forskellige sider. Legaliseringen skete specielt med henblik på at bekæmpe de veneriske sygdomme, der fulgte i dens kølvand, ikke mindst gonorré og den farlige og udbredte syfilis, der dog mentes at være uskadelig for frugtbarheden. Det var almindeligt at forbinde prostituerede kvinder ikke blot med disse lidelser, men også med ufrugtbarhed. Legaliseringen af prostitution legitimerede den dobbelte standard, som indebar, at man forlangte af borgerskabets

unge kvinder, at de skulle forblive uberørte, indtil de giftede sig, samtidig med at man tavst accepterede, at mænd før og under ægteskabet var forundt adgang til erotiske udfoldelser, som også omfattede køb af seksuelle ydelser hos det stigende antal prostituerede kvinder. Ræsonnementet var, at mændene kunne få afløb for deres seksualdrift samtidig med, at man kunne beskytte kvindernes dyd.⁴⁶ Tilmed gives der eksempler på, at læger ordinerede prostitution som kur mod den farlige onani hos unge, ugifte mænd.⁴⁷ Andre læger hævdede imidlertid, at ”udsvævelser” kunne være skadelige for mændenes potens og frugtbarhed, og da man begyndte at stille skarpt på gonorréens skadevirkninger for forplantningsevnen, føjede det et yderligere argument til fordømmelsen af mændenes køb af prostituerede.

Teorien om gonorréens skadevoldende konsekvenser mødte dog også stor modstand hos lægerne, blandt andet fordi den belastede mændene. I tidsskriftet *Hospitals-Tidende* udfoldede der sig i 1887 en disput mellem Frits Levy og Rudolph Bergh, hvor førstnævnte agiterede for, at lægevidenskaben måtte anerkende gonorréens betydning for de mange alvorlige underlivslidelser hos kvinden, trods det at det fra et ”strængt videnskabeligt Synspunkt” endnu ikke kunne godkendes fuldt og helt.⁴⁸ Det var den tysk-amerikanske New Yorker-læge Emil Noeggerath, der i 1872 fremsatte tesen om den ”latente” gonorré, som argumenterede for på den ene side gonorréens persistens hos manden, også efter symptomerne var væk, og på den anden side overførsel til kvinden, hvor den kunne give anledning til infektioner og dermed sterilitet.

Noeggeraths budskab blev imidlertid ikke lige vel modtaget af de danske læger. I gynækologen Frantz Howitz' tidsskrift *Gynækologiske og Obstetrici-*

I 1880'erne rasede debatten om mænds kønsmoral, herunder deres brug af prostituerede. Lægenes diskussioner om betydningen og spredningen af gonorré indlejrede sig i sædelighedsdebatten. Frem for alt var man uenig om gonorréens konsekvenser for mænds og kvinders forplantningsevne. Dette billede, fremstillet i kommercielt øjemed, blev konfiskeret af sædelighedspolitiet omkring år 1900. (Merete Bøge Pedersen: *Den Reglementerede Prostitution i København 1874-1906*, 2000 og *Polithistorisk Museum*)

ske *Meddelelser* gjorde Noeggeraths senere publicerede foredrag efter sigende "et meget ensidigt og paa mange Punkter et ganske uvederhæftigt Indtryk".⁴⁹ Noeggeraths tese mentes dog bestyrket i 1879, da den tyske bakteriolog Albert Neisser (1855-1916) i et mikroskop identificerede gonokokken, den bakterie der forårsager gonorré. Ydermere havde fødselslæger undersøgt nyfødte børns øjenbetændelser og fastslået, at de stammede fra moderens gonorré.⁵⁰

Lægerne delte sig hovedsagelig i to grupper i forhold til deres stillingtagen til gonorréens betydning for frugtbarheden. Den ene gruppe var hurtig til at indoptage de nye teorier om gonorré i sin opfattelse af sterilitet. Den anden gruppe var modvillig og gav typisk indtryk af at være betydeligt oprørt over, at gonorré kunne være så alvorlig, at den kunne medføre sterilitet hos begge køn.

Rudolph Bergh, der selv var venerolog, var én af skeptikerne. Han fandt, at undersøgelsesgrundlaget for den noeggerathske påstand om, at underlivslidelser væsentligt og i reglen skulle skyldes overførelse af smitte fra manden, var sparsomt og tarveligt. Lægerne burde afholde sig fra at henvise til den store udbredelse af underlivssygdomme hos prostituerede, da man ikke kunne generalisere fra "denne Klasse af Fruentimmer" for at forstå spørgsmålet. Ikke mindst måtte man beskytte ægtemanden, der ville pine af ofte ganske uforkyndte selvbekendelser over de lidelser, han havde påført sin hustru.⁵¹

Bergh delte sin vurdering med Meyer, som heller ikke var nem at overbevise i *Uterinsygdomme som Sterilitetsårsag*. Hele Noeggeraths teori havde ifølge Meyer "så meget af et blot og bart fantasibillede i sig", at man stort set kunne forkaste den.⁵² Han afviste ikke, at en mand kunne erhverve sig sterilitet gennem veneriske sygdomme. Gonorré kunne

utvivlsomt medføre bitestikelbetændelse eller tillukning af begge sædledere eller urinrøret. Men disse tilfælde hørte efter Meyers overbevisning "til rariteterne". Han stillede sig endda særdeles skeptisk over for, om gonorréen i sig selv kunne forårsage sterilitet. At betændelse i testikler eller bitestikler i særlige tilfælde fulgte med gonorréen, var nærmere et tilfælde end en lovbundethed.⁵³ Betændelserne kunne kureres, med mindre de var ualmindeligt hårdnakkede. Tilmed var de ofte forbigående. "Hvis den dobbeltsidige epididymitis [bitestikelbetændelse] var en hyppig forekommende sygdom, vilde sterilitet hos manden dog neppe være sjelden; men det er den ikke", fastslog Meyer.⁵⁴ Han anerkendte altså gonorréens skadelige indvirkning på mandens reproduktive evner, men anså disse affektioner for så ubetydelige og undtagelsesvise, at man som læge ikke skulle bekymre sig om dem. Det gjorde han heller ikke. I resten af afhandlingen beskæftigede han sig udelukkende med den sterile kvinde og hendes genitalier. Mandens krop var hos Meyer tilsyneladende i stand til at overvinde de forskellige "angreb" på den, for eksempel i form af infektioner i det mandlige reproduktive system. Mandekroppen var solid og modstandsdygtig – ikke konstitutionelt skrøbelig som kvindekroppen.

Hos skeptikerne skete der dog en bemærkelsesværdig udvikling i holdningen. I 1897, næsten 20 år efter udgivelsen af *Uterinsygdomme som sterilitetsårsag*, var Meyer i sin og Howitz' *Lærebog i Gynækologi* noget mildere stemt, skønt han stadig bibeholdt noget af sin mistillid. De to skriver i 1897: "I tidligere Tid var man tilbøjelig til næsten altid at søge Aarsagen til Sterilitas matrimonii [sterilitet i ægteskabet] hos Kvinden. I den nyere Tid gaar man maaske lige vel vidt i modsat Retning [...] [S]ikkert er det dog", fortsætter de, "at Azoospermi og

*Aspermatisme ikke ses saa ganske sjældent [...]*⁵⁵ Sygdommen optog dog ikke megen plads i lærebogen fra 1897.

Holdningen hos den kreds af læger, der tidligt var åbne over for gonorréens skadelighed, divergerede dog også internt. Nogle mente, at gonorré kun kunne være farlig for kvinders frugtbarhed. Men at også mænds frugtbarhed blev bragt i fare var sværere at forsones sig med, blandt andet for Levy i den førnævnte debat. Mandens indirekte skyld (ved at påføre sin hustru gonorré og dermed gøre hende steril) var efter Levys overbevisning i alle tilfælde langt større end hans direkte skyld (at han selv var bærer af ufrugtbarheden, blandt andet som følge af gonorré).⁵⁶

Et stigende antal iagttagere var dog opmærksomme på, at gonorréen gjorde skade på begge køns frugtbarhed.⁵⁷ B. C. Vedeler, der havde undersøgt 310 kvinder, som levede i sterile ægteskaber, konkluderede i 1895, at omkring 64% af de kvinder, der indgik i hans undersøgelse, var smittet med gonorré. Skønt den norske gynækolog var noget tilbageholdende med at tillægge manden det direkte ansvar for det sterile ægteskab, bemærkede han alligevel, at "*Azoospermia er vistnok hyppigere, end man aner*", idet 31 af de 310 mænd efter hans udregning skulle have haft abnorm sæd. Heraf udledte han, at i 2/3 af tilfældene af primær sterilitet hos kvinder, lå skylden hos manden, som havde påført hende hendes sterilitet.⁵⁸ Vedelers undersøgelse var tydeligvis kontroversiel, da den blandt andet fremkaldte en modreaktion hos Meyer og Howitz.⁵⁹

Vedeler gik langt i forhold til mandens ansvar, skønt det stadig primært var kvindens krop, der bar på steriliteten. Det direkte ansvar for det barnløse ægteskab lå kun hos omtrent 10 % af mændene på grund af abnorm sæd. Vedeler havde dog kun haft lejlighed til at

undersøge 41 mænd direkte, noget han ikke var alene om at beklage. Mændene, "*der finde det ganske i sin Orden, at Hustruen underkastes en nøiagtig Exploration*", skriver Müller, er ofte "*uvillige til at lade deres Sæd blive undersøgt*". Müller, der anerkendte, at flere mænd, end man almindeligvis antog, var sterile, anbefalede således altid at undersøge mandens sæd under mikroskop, før man undersøgte kvinden.⁶⁰

Heller ikke i forbindelse med en undersøgelse foretaget af to tyske læger om årsager til ufrugtbarhed i ægteskabet havde man haft det store held med at lade mændene undersøge. Mange nægtede at underkaste sig et eftersyn. Andre var bortrejste. Dog lykkedes det i lidt under 60 % af tilfældene af "*fuldstændig ufrugtbare*" kvinder (kvinder, der aldrig havde født) at undersøge både manden og kvinden. Undersøgelsens opsigtsvækkende resultat var, at i 70 % af tilfældene måtte manden bære den direkte skyld for det ufrugtbare ægteskab. Af de 132 undersøgte mænd manglede 42 sædceller i sæden, det vil sige lidt over en tredjedel, hvilket hovedsageligt skyldtes gonorré. Denne form for ufrugtbarhed var næsten umulig at helbrede, meldte artiklen. 11 mænd kunne ikke udføre samleje på grund af misdannelser eller ukyndighed, og 41 havde smittet deres hustruer med gonorré.⁶¹ Andre forfattere meldte ligeledes om "*Azospermien [...] som et af de hyppigste Fund ved sterilt Ægteskab*".⁶² Også læge i Maribo Oscar Heckscher medgav, at gonorré kunne betyde, at manden blev "*Ufrugtbart, ude af Stand til at avle Børn, en ikke sjælden Aarsag til Barnløshed i Ægteskaber*".⁶³

Især fra slutningen af 1880'erne begyndte der således at lyde nye toner i sterilitetsdebatten, hvad angår mænds andel i de sterile ægteskaber. Selvom der var uoverensstemmelser blandt lægerne, og nogle var mere mistænksom-

me end andre over for teorien om den latente gonorrhé, begyndte man at tale om "den sterile mand".

Den sterile mand

Litteraturen om mandlig sterilitet og impotens tydeliggør, hvorledes lægerne forbandt den "normale" mand med en særegen styrke og vitalitet, der var nedfældet i hans kompakte krop og i den kostbare og livgivende sædvæske. Mandens potens og avlekraft var markante udtryk for den ære og individualitet, der blev forbundet med borgerlig maskulinitet, og mange læger vægrede sig da også betydeligt ved at problematisere mandens erotiske og reproduktive formåen. Sterilitet eller impotens havde efter alt at dømme en betragtelig negativ effekt på den mandlige kønsidentitet. Under opslaget "*Aspermatisme*" i *Meyers Fremmedordbog* fra 1924 udlægges ordet som "[t]abt Manddom af mangel paa Sæd". Denne fremstilling af impotens som sammenfaldende med "tabt manddom" skal man formentlig tage ganske bogstaveligt. Samtidig med lægernes modvillighed over for at problematisere den mandlige potens, kommer tidens tiltagende vidensophobning om og italesættelse af mandekroppens seksualitet, udsathed og sygelighed i spil i teksterne. Med de nye teorier om sammenhængen mellem gonorrhé og sterilitet blev mandens sundhed og styrke draget yderligere i tvivl.

Sædelighedsdebatten og diskussionen om prostitutionen og al dens uvæsen fik en ikke ringe betydning for sterilitetsdebatten og dens drejning hen imod en større accept af, at mandlig sterilitet ret beset kunne forekomme, og at mandens kønslige praksis kunne være direkte årsag til kvinders sterilitet. Samtidig med at man begyndte at problematisere den

hittidige tætte forbindelse mellem sterilitet og kvindelighed, satte man i sædelighedsdebatten spørgsmålstegn ved mændenes erotiske praksis og understregede, at kønslige udsvævelser kunne være skadelige for mændenes frugtbarhed. Størstedelen af lægerne sanktionerede således sjældent den mandlige seksualitets dyriskhed og utæmmede beskaffenhed, men betonedede snarere mandlig selvbeherskelse som rettesnor ved at påpege, at excesser kunne lede til både seksuel impotens og sterilitet.⁶⁴

Sterilitetsdebatten illustrerer, at samtidig med at det sene 19. århundredes medicinske diskurs søgte at etablere mandlighed som en fast og given kategori, var denne kategoris mening og indhold hele tiden til forhandling. Tidens lægevidenskab havde slående patriarkalske tilbøjeligheder, men når man betragter lægernes blik på mændene, fremgår det, at manden ikke kun blev fremstillet som usårlig, dyrisk og viril, men også som skrøbelig og "kvindelig".

Den videnskabelige interesse for den menneskelige forplantning og reproduktive sundhed var noget, man var begyndt at udvise tidligt i historien. Michel Foucault taler om "biomagten", der som en moderne form for magt over livet udfoldede sig fra det 17. århundrede.⁶⁵ Biomagten fik adgang til kroppene, og den er knyttet til opdagelsen af befolkningen som et objekt for videnskabelig udforskning, for politisk praksis og for udformning af økonomien. Dens funktion var og er at sikre, understøtte og forøge livet, og således kom den til at administrere kroppene, deres reproduktion og præstation. I det 18. og 19. århundrede optrådte biomagten i en særlig form. Den blev investeret i (og således fabrikerede den) en krop, der kom til at tjene som basis for biologiske processer som formering, fødsler og dødelighed, sundhedsniveau og levetid. Samtidig udbredtes der et

væld af diskurser og udsagn af moralsk, filosofisk, filantropisk, og ikke mindst (læge)videnskabelig art, som tilsammen indgik i en helt særlig form for rationalitet. Her blev der med større iver end nogen sinde talt om de mest intime ting, seksualiteten og kønslivet. Kønnen blev forankret i biologien, og i de videnskabelige diskurser om kroppen – deriblandt om sterilitet og impotens – blev fænomener som samlejefrekvens, kønsorga-

nernes udseende, funktioner og afvigelser klassificeret, kortlagt og reguleret. Både den intense medicinske interesse for behandling af barnløshed generelt og den øgede opmærksomhed på mandens seksuelle dysfunktioner og hans dårlige forplantningsevne specielt, er med til at illustrere biomagtens virke. Borgerskabets mænd og kvinder måtte tage vare på deres forplantningsevne, så de kunne føde livsduelige børn.

Noter

- 1 Denne artikel er baseret på mit speciale: Barnløshed i medicinsk litteratur i Danmark 1870-1900: Medikalisering og kønskonstruktioner. Københavns Universitet 2005.
- 2 Med mindre andet er angivet, anvender jeg i det følgende begrebet "impotens" i betydningen mangel på evne til at gennemføre et samleje, og "sterilitet" i betydningen mangel på evne til at undfange/befrugte.
- 3 Der findes to monogramer om barnløshedens historie, nemlig Margaret Marsh & Wanda Ronner: *The Empty Cradle: Infertility in America from Colonial Times to the Present*. Baltimore and London 1996; Naomi Pfeffer: *The Stork and the Syringe: A Political History of Reproductive Medicine*. Cambridge 1993.
- 4 For sterilitet i 1700-tallet, se Maja Larsson: *Den moraliska kroppen: Tolkningar av kön och individualitet i 1800-tallets populärmedicin*. Uppsala 2002.
- 5 For en "klassisk" poststrukturalistisk udlægning af kønsteori, se bl.a. Joan W. Scott: "Gender: A Useful Category of Historical Analysis." *American Historical Review* 91:5, 1986, s. 1053-75.
- 6 For udviklingen af den danske gynækologi, se bl.a. Bente Rosenbeck: *Kvindekøn: Den moderne kvindeligheds historie*. 1990, især s. 75-88. Endvidere Erik Brandt-Nielsen: "Fagets historie" i: Jørgen Falck Larsen o.a. (red.): *Dansk Selskab for Obstetrik og Gynækologi, 1898- 5. oktober - 1973*. 1973, s. 9-17 og Dyre Trolle: "Obstetrik og Gynækologi" i Johannes Melchior o.a. (red.): *Det lægevidenskabelige Fakultet*. Bd. VII: Københavns Universitet 1479-1979, 1979, s. 435-44.
- 7 M.: "Anmeldelse af Leopold Meyer: Uterinsygdommene som sterilitetsårsag." *Bibliothek for Læger* 11, 1881, s. 150. Debatten mellem "mekanikere" og "vitalister" diskuteres udføreligt i Leopold Meyer: *Uterinsygdommene som sterilitetsårsag: Afhandling for Doktorgraden i Medicin*. 1880, s. 20-22, 160. NB. Meyers afhandling er skrevet med små begyndelsesbogstaver i substantiverne og med anvendelse af å i stedet for aa.
- 8 Se bl.a. Frits Levy: *Gynækologisk Kasuistik I*. 1892, især s. 27, 45.

- 9 Asger Stadfeldt: "Nogle Bemærkninger om Sterilitet og Vaginisme." Ugeskrift for Læger 13:23.24, 1872, s. 353-54.
- 10 Sst., s. 353-62.
- 11 Andreas Daniel Müller: "Nogle nyere Bidrag til Læren om Sterilitetens Aarsager." Bibliothek for Læger 10, 1880, s. 449.
- 12 Et væsentligt bidrag til dette emne er Thomas Laqueur: *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Mass. 1990.
- 13 Meyer: Uterinsygdommene (se note 6), s. 25-40, citat s. 37. Müller: Nogle nyere Bidrag (se note 10), s. 466.
- 14 Eliza B. Duffey: *Hvad alle Kvinder bør vide*. 1894, s. 84. Bogen blev udgivet første gang i Amerika i 1873 og oversat og korrigeret i 1894 af den markante danske figur i kvindebevægelsen, Erna Juel-Hansen, så den passede til danske forhold og danske lægers meninger.
- 15 Larsson: *Den moraliska kroppen* (se note 3), s. 10-12, 50-55. Hans Bonde: "Kønnet i kroppen: Om historisk køns- og kropsemiotik." *Den jyske historiker* 58/59, 1992.
- 16 Barbara Duden: *The Woman beneath the Skin: A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*. Cambridge, Mass. 1997, s. 1-17.
- 17 Robert A. Nye: *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*. New York 1993. Robert A. Nye: "Honor, Impotence, and Male Sexuality in Nineteenth-Century French Medicine." *French Historical Studies* 16:1, 1989, s. 52-55.
- 18 Michel Foucault: *The History of Sexuality*, vol. I: *The Will to Knowledge*. London 1998, s. 123-26. Larsson: *Den moraliska kroppen* (se note 3), s. 22-24.
- 19 Se fx J.F.E. Albrecht: *Mandens og Kvindens Kønssygdomme: Deres Erkendelse og Behandling*. 1900, s. 114-117. For diskussion af "det hvide flod" se Meyer: *Uterinsygdommene* (se note 6), s. 48-49, der ikke accepterede det hvide flod som en selvstændig sterilitetsårsag, men som dog anså vaginalsekretet som potentielt dræbende for sædcellerne, s. 39.
- 20 David Armstrong: *A New History of Identity: A Sociology of Medical Knowledge*. Basingstoke 2002, s. 11.
- 21 Om pollutioner og faren derved, se Rudolph Bergh: "Om Aspermatozi og Aspermatisme." *Hospitals-Tidende*, 47:1878, s. 737-48. Se også Thomas Laqueur: *Solitary Sex: A Cultural History of Masturbation*. New York 2003, s. 192-96.
- 22 "Om Ufrugtbarhed hos Manden: udtog af T. B. Curling (Br. & for. med.-chir. Rev. LXVI. S. 494. April 1864)." *Ugeskrift for Læger* 40:21, 1864, s. 335.
- 23 Peter M. R. Panum: *Illustreret Lægebog: Leksikon for sunde og syge*. 1895, s. 326.
- 24 Henry Olsen: *Den unge Kvindes Kønsliv*. 1943, s. 54-55.
- 25 Rudolph Bergh: "Om Aspermatozi og Aspermatisme." *Hospitals-Tidende* 46, 1878, s. 729. Om begrebsklarhed se bl.a. Wm. Reymann: *Sundheds-Haandbog eller Sygdoms- og Helbredelseslære for Enhver, indeholdende Diætetik, Regler for en diætetisk Levemaade*. 1875, s. 208-09.
- 26 Meyer: *Uterinsygdommene* (se note 6), s. 9.
- 27 Sst., s. 1, 8-18, citat s. 8.
- 28 Bergh: *Om Aspermatozi* 46 (se note 24), citater s. 725. Se også Bergh: *Om Aspermatozi* 47 (se note 20).
- 29 Frits Levy: "Gynækologisk Kasuistik. II. Sterilitetsaarsager." *Ugeskrift for Læger* 23:37.38, 1891, s. 576.
- 30 "Impotentia generandi: udtog af foredrag af Prof. Fürbringer (Wiener med. Presse. 26. 1888)." *Ugeskrift for Læger* 18: 19.20, 1888, s. 355.
- 31 Bergh: *Om Aspermatozi* 46 (se note 24), s. 722.
- 32 Sst. s. 723-25. Citat s. 725.
- 33 Bergh: *Om Aspermatozi* 47 (se note 20), s. 745. Se endvidere: "Om Potentia generandi og Potentia coeundi: udtog af Ultzmann (Wien. klin. Januar 1885)", *Hospitals-Tidende* 18, 1885, s. 431.
- 34 Panum: *Illustreret Lægebog* (se note 22), s. 326.
- 35 Albrecht: *Mandens og Kvindens Kønssygdomme* (se note 18), s. 108.
- 36 Jes Fabricius Møller: *Nerver*. Carsten Due-Nielsen (red.): *Historie og historiografi: Festskrift til Inga Floto*. 2002, s. 79-101.
- 37 *Hysteri og andre nervesygdomme* blev så godt som aldrig nævnt som årsag til kvindeligt sterilitet.
- 38 Knud Børge Pontoppidan: *Neurasthenien: Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*. 1886, s. 25.
- 39 Panum: *Illustreret Lægebog* (se note 22), s. 326.
- 40 Seved Ribbing: *Om den sexuelle Hygieine og nogle af dens ethiske Konsekvenser: Tre Foredrag*. 1889, s. 116-18. Se også *Om Ufrugtbarhed hos Manden* (se note 21), s. 334.
- 41 Müller: *Nogle nyere Bidrag* (se note 10), s. 467.

- 42 Albrecht: Mandens og Kvindens Kønssygdomme (se note 18), s. 108. Se også Nye: Honor (se note 16), s. 60.
- 43 Meyer: Uterinsygdommene (se note 6), s. 14-15. Citat s. 14.
- 44 "Bidrag til Sterilitetsspørgsmaalet: udtog af H. Lier og S. Aschre (Ztschr. f. Geb. und Gyn. XVIII, 2. 1890)." Hospitals-Tidende 53, 1890, s. 1272. Se også Edvard Lauritz Ehlers: Fortsatte Bidrag til Diskussionen af Prostitutionsspørgsmaalet, Særtryk af Ugeskrift for Læger. 1897, især s. 10.
- 45 Duffey: Hvad alle Kvinder bør vide (se note 12), s. 87-88. Se også Albrecht: Mandens og Kvindens Kønssygdomme (se note 18), s. 106-07.
- 46 Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906: En undersøgelse af prostitutionsmiljøet og de prostitueredes vilkår. 2000. David Tjeder: The Power of Character: Middle-Class Masculinities: 1800-1900. Disputats, Stockholm 2003, s. 235-36. Endvidere Karin Lützen: Byen tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København. 1998, s. 251-52.
- 47 Rosenbeck: Kvindekøn (se note 5), s. 105.
- 48 Frits Levy: "Om den "latente" Gonorrhé hos Kvinden: Foredrag holdt i Med. Selskab." Hospitals-Tidende 1, 1887, s. 1. Levys øvrige bidrag til polemikken med Bergh var: Frits Levy: "Om den "latente" Gonorrhé hos Kvinden: Foredrag holdt i Med. Selskab. Fortsat." Hospitals-Tidende 2, 1887. Frits Levy: "Om den "latente" Gonorrhé hos Kvinden: Foredrag holdt i Med. Selskab. Sluttet." Hospitals-Tidende 3, 1887. Frits Levy: "En Kontra-Indsigelse." Hospitals-Tidende 6, 1887. Frits Levy: "En Kontra-Indsigelse." Hospitals-Tidende 8, 1887.
- 49 "Kort Uddrag af en Del af den i det forløbne Halvaar udkomne gynækologiske Literatur." Gynækologiske og Obstetriciske Meddelelser 1:2, 1877, s. 109.
- 50 Levy: "Om den "latente" Gonorrhé" 1 (se note 47), s. 2. Se også Hugh Zachariae: Lyst og Nød: Træk fra kønssygdommens historie fra pokker til AIDS. 2002, bl.a. s. 58.
- 51 Rudolph Bergh: "En Indsigelse." Hospitals-Tidende 7, 1887, s. 162 (citat). Samt Rudolph Bergh: "En Indsigelse." Hospitals-Tidende 4, 1887 og Rudolph Bergh: "Afslutning." Hospitals-Tidende 9, 1887.
- 52 Meyer: Uterinsygdommene (se note 6), s. 12.
- 53 Sst., s. 11-12, samt citat s. 16.
- 54 Sst., s. 17.
- 55 Leopold Meyer og Frantz Howitz: Lærebog i Gynækologi: Fremstillet for Læger og medicinske Studerende. 1897, s. 36.
- 56 Levy: Om den "latente" Gonorrhé 1 (se note 47), s. 2. Levy: Om den "latente" Gonorrhé 2 (se note 47), s. 25, 36.
- 57 Ehlers: Fortsatte Bidrag (se note 43), s. 10. Bidrag til Sterilitetsspørgsmaalet (se note 43). "Ufrugtbarhed i Ægteskab: udtog fra Zeitschrift für Geburtshülfe, Bd. XVIII", Tidsskrift for Jordemødre 8, 1893. Impotentia generandi (se note 29). "Gonorræens Forhold til Generationsprocesserne: udtog af Kroner (Arch. f. Gyn. Bd. 31, H. 2)." Hospitals-Tidende 11, 1888, s. 290.
- 58 B.C. Vedeler: "Primær Sterilitet: 310 Tilfælde." Norsk Magazin for Lægevidenskaben 10, 1895, s. 380-384, 388-389; 402-403. Citat, s. 388.
- 59 Meyer og Howitz: Lærebog i Gynækologi (se note 54), s. 36.
- 60 Müller: Nogle nyere Bidrag (se note 10), s. 450.
- 61 Ufrugtbarhed i Ægteskab (se note 56), s. 99-100.
- 62 Om Potentia generandi (se note 32), s. 432. Se endvidere: "De gonorrhøiske Affektioner af de kvindelige Genitalia: udtog af H. Fritsch (Die Krankheiten der Frauen)." Ugeskrift for Læger 26:3, 1892, s. 37. Levy: Gynækologisk Kasuistik. II. (se note 28), s. 575-76.
- 63 Oscar Heckscher: Sunde Kvinder: En Vejledning for Hustruer og Mødre. Efter F. B. Simon: Die Gesundheitspflege Des Weibes. 1897, s. 382.
- 64 Se Tjeder: The Power of Character (se note 45), s. 233-269, 291-92, der diskuterer konsekvensen for problematiseringen af mandens kønsliv i sædelighedsfejden.
- 65 Om biomagt, se Foucault: The History of Sexuality (se note 17), især s. 23, 138-143 samt Michel Foucault: Discipline and Punish: The Birth of the Modern Prison. London 1991, s. 16-23. Michel Foucault: "The Confession of the Flesh" i Colin Gordon (red.): Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977. New York. 1980, s. 194-228, især s. 194, 197. Se også Larsson: Den moraliska kroppen (se note 3), s. 13.

“Klædt i skarlagen skind”

- en glemt dragtbetegnelse fra middelalderen?

Camilla Luise Dahl

Fortid og Nutid, september 2006, s. 183-194

De danske folkeviser vrimler med henvisninger til pragtfulde klæder båret af fornemme riddere og fine fruer. Et af de dragtstykker, der omtales utallige gange i folkevisernes univers, er det særligt kostbare “skarlagen skind”. Dragthistorikere har diskuteret navnet siden hen, men hvad betød egentligt denne dragtbetegnelse, og fandtes dragten overhovedet i middelalderen?

Camilla Luise Dahl, f. 1972, B.A i historie. Er for tiden ved at skrive speciale ved Center for Tekstilforskning, Københavns Universitet, og i samarbejde med Dragtpuljens terminologiudvalg at udarbejde et glossarium over dragttermer i middelalderlige skandinaviske skriftkilder. Er forfatter til bogen: *Dragt og pragt i middelalderen*, der er under udgivelse på Middelaldercentret: Center for Historisk Teknologi.

I folkevisernes univers støder man ofte på betegnelsen skarlagen skind – en betegnelse, der set med eftertidens øjne synes uforklarlig, da skarlagen vedrører et af middelalderens finere tekstiltyper, mens skind som bekendt betegner hårsiden fra en dyrehud – dvs. dvs. to begreber der ikke umiddelbart synes at have nogen indbyrdes sammenhæng.

I folkevisetraditionen er det fortrinsvis de fornemme riddere og fine fruer og møer, der beskrives som svøbt i skarlagen skind. I Anders Sørensen Vedels samling af folkeviser fra 1591 finder vi skarlagen skind nævnt flere gange. I en folkevise om den svenske konge Birger (bror til dronning Ingeborg, der var gift

med den danske konge Erik Menved), er Birger iført skarlagen skind: “*Kongen gick met under Skarlaggen Skind.*”¹ [kongen fulgte efter iført skarlagen skind]. Og i visen om Valdemar Sejrs søsters brudedefærd hedder det: “*De Fruer svøbe sig i Sabel oc Maard: Oc der achseler de deris Skarlaggens Skind*”² [de fruer svøber sig i sabel- og mårskindspels; og om skuldrene tager de deres skarlagen skind].

I *Danmarks gamle Folkeviser* nævnes skarlogens skind, skarlagenn skindt og skaarlagenn skieend, bl.a. som en fin brudeklædning: “*tthi fulde brudenn y saallenn ind med synn skaarlagenn skieend*”³ [de fulgte bruden, i sin skarla-

Fornemt stifterpar, begge klædt i lange kapper, der kunne svare til skriftkildernes skin. Kalkmaleri i Sønder Nærå kirke, ca. 1200-25. (Foto: B. Stampe)

gens skind, ind i salen]. Men hvad betød egentlig denne dragtbetegnelse skind, der tilsyneladende ansås for noget særligt fint i eftertiden?

Skind som betegnelse

Fra folkeviserne er der ikke meget hjælp at hente; disse populære viser er ikke nedskrevet i den tid de omhandler, middelalderen, men derimod først samlet og nedskrevet flere hundrede år efter. Særligt fra slutningen af 1500-tallet og i 1600-tallet blev de mundtligt overleverede "middelaldervisere" flittigt kopieret og nedfældet i fine damers visebøger, og også historisk interesserede som Vedel samlede og udgav adskillige viser. Den fornyede interesse for viserne lod også nye komme til, forfattet i en stil, der lå

tæt op af de gamle. Desværre er det ofte en umulig opgave at se, hvilke der var oprindelige eller nyttilkomne viser, og også de originale viser kan have undergået betydelige ændringer undervejs, som de blev sunget og fremført over flere hundrede år. Betegnelsen skind er således næppe et begreb, der har været bevaret i levende tradition i folkeligt sprogbrug, men snarere en engang kendt term, der for længst var glemt, da viserne blev nedskrevet omkring år 1600. Udviklingen til betegnelsen skind, der giver associationer til pelsværk/skind, er muligvis et udslag af folkeetymologi, hvor den originale betydning af ordet har været glemt. Dette peger på, at der er tale om en betegnelse, der engang i tidens løb var i brug, men senere kun bibeholdt eller genopdaget i viserne.

Flere forklaringer er givet til ordet.

Fornem stifterinde iført rektangulær kappe, måske en tidlig gengivelse af “skarlagen skin”. Kalkmaleri i Gualöv kirke, Skåne, 1100-tallets slutning. (Foto: Svend C. Dahl)

Flest dragtforskere angiver, at der var tale om en kappe, og at ordet var afledt af dyreskind; en indikator for at betegnelsen oprindeligt anvendtes om et pels- eller skindslag. Enkelte steder tolkes skind som en pelsbesat kåbe,⁴ og andre steder er skarlagen-skind tolket som en skindforet skarlagensklædning.⁵ Men at der muligvis er tale om noget andet end et skind eller pelsklædning, kan måske ses af, at der i viserne hersker en vis forvirring om kasus, indimellem anføres dragtstykket som en skind og i andre tilfælde som et.

Selve betegnelsen *skarlagen skind*, der så flittigt benyttes i viserne, kan ikke findes i senmiddelalderens skriftkilder, og navnet blev heller ikke benyttet senere hen om noget kendt dragtstykke. Vi

må således længere tilbage i tiden for at finde navnet anvendt.

En nærmere forklaring til betegnelsen skind finder vi hos den norske filolog og dragtforsker Hjalmar Falk. Ifølge Falk vedrørte det en ældre germansk dragtbetegnelse *scincing*, *sciccing*, *scicging*, *scinging*, der ikke refererede til skind eller pelsværk, men blot betød slag eller kappe.⁶

Dette synes at være en langt mere plausibel forklaring til termen, og i skriftkilder fra tiden omkring år 1300 finder vi da rigtignok også dragtstykker med betegnelser som *skin* og *skingr*.

I norske kilder omtales dragtstykket hovedsageligt *skingr*, på Island *skikkja* og i Sverige som *skinna* og *skin*. I Danmark kan betegnelsen ikke findes i skriftkilder fra denne tid, hvilket muligvis blot beror på den beskedne mængde af bevaret materiale fra tiden. Her finder vi måske noget af forklaringen til den senere forvirring omkring kasanvgivelse, idet disse synes at afvige de nordiske lande imellem: I Island angives fx *en skikkja*, mens der i Norge er tale om *et skingr*. For de danske folkevisers vedkommende forekommer begge kasusbetegnelser, og den inkonsekvente brug af *en* og *et* kan formodentligt bero på dem, der nedfældede dem.

Skind i skriftkilderne

På svensk grund finder vi flere referencer til dragtstykket. I den svenske middelalderroman *Herre Ivan* (ca. 1300) optræder *skarlakan skin* hyppigt blandt de klæder, der nævnes, heriblandt om en dronnings fornemme klæder: “*Hun, som sidder i skarlagen skin / det er den stolte frue min*”.⁷ At dragtbetegnelsen skind indenfor litteraturen ofte er en misforstået term, ses ofte af de oversættelser, der bliver givet dragtstykket. I en en-

Stifter i rød rektangulær kappe fæstnet på den ene skulder, måske mandlig version af pallio eller skin. Kalkmaleri i Hagedsted kirke, ca. 1175-1200. (Foto: Jens Christian Lund)

Jomfru Maria afbilledet med et slag draperet omkring hår og overkrop, måske en gengivelse af palla. Kalkmaleri i Hagedsted kirke, ca. 1175-1200. (Foto: Jens Christian Lund)

gelsk udgivelse af denne roman findes både den svenske tekst og en engelsk paralleloversættelse, og her er den svenske dragtbetegnelse *skarlahan skin* oversat til “*skarlagens hermelin*” (Scarlet ermine), uden at dette pelsværk nødvendigvis var identisk med betegnelsen *skind*.⁸

En nærmere forståelse af dragtstykkets typologi finder vi derimod i andre kilder. I en svensk adelig frues testamente fra 1313, skrevet på en sær blanding af latin og ældre svensk, omtales en skarlagens skin og en rød kjortel. Skarlagens skin (*skarlachans schin*) er skrevet på svensk, mens den røde kjortel (*rubea tunica*) er skrevet på latin.⁹ Samme sted omtales en udsmykning til en kappe kaldet *skin-bonad*, og her er kappeudsmykning anført både på latin (*ornatum pallio*) og på svensk (*skinnabonadh*).¹⁰ I det-

te tilfælde må *pallio* (*pallium*/kappe) og *skin* således have betydet det samme på henholdsvis latin og svensk og betegnelsen *skin/skind* må, som Hj. Falk angiver, have betegnet en art kappe eller slag.

I et andet svensk testamente for en fornem frue dateret til 1293 finder vi beskrivelse af en udsmykning af sølv (formodentligt i betydningen borter, beslag m.m) til henholdsvis en *kapu* (kåbe) og en *skin*.¹¹

I islandske kilder finder vi hovedsageligt betegnelsen i litteraturen, hvor sagaernes og ridderromanernes helte og heltinder ofte er fornemt og kostbart klædt. Heri finder man beskrivelser af *skin* (omtalt som *skingr/skikkja*) af kostbart silkeklæde foret med gråværk (pels af grå egern), sobelskind og hermelin, fx i en ridderroman fra omkring 1300, der omtaler: “*en silke-skin (skikkja) foret med sobelpels*”.¹² I en norsk udgave af samme roman hedder dragtstykket: “*skingr af fint silkesammet foret med sobelpels*”.¹³ Og i en islandsk saga fra 1200-tallet omtales en fornem: “*To-farvet skarlagens skin (skikkja), halvt rød og halvt brun foret med gråværk og bræmmet med samme pels*”.¹⁴

I norske kilder nævnes dragtstykket *skin*, angivet som *skingr*, også i flere tilfælde, fx år 1300, hvor et grøn *skingr* omtales til en værdi af 18 øre guld.¹⁵ Dette brev omhandler et skifte mellem en Baard smed og hans hustru Gyda vedrørende jordegods og løsøre, der skulle tilfalde den anden efter ægtefællens død. I brevet er dette *skingr* det eneste dragtstykke, der omtales ved navn, mens resten af deres dragter blot er nævnt samlet som *klædom* (klæder). Dette kunne tyde på, at det omtalte *skingr* var det mest kostbare dragtstykke i deres eje.

I et brev fra 1308 omtales et *skingr* givet af biskop Arne af Bergen til biskop Thord af Grønland. Dette skulle gives sammen med forskellige dragtstykk-

Fornem stifterinde i fodsid kappe, muligvis Esbern Snares datter Ingeborg. Kalkmaleri fra Gørlev kirke, ca. 1250. (Foto: Jens Christian Lund)

ker, bl.a. en kjortel, overkjortel (surcot) og en hætte (kaprun), af lyseblåt klæde og med undtagelse af kjortlen foret med gråværkspels: “*Et skingr, overkjortel og hætte af lyseblå farve; skingret, overkjortlen og hættten er foret med gråværk og dertil en kjortel af samme klæde*”.¹⁶

I en oversigt fra 1323 over beklædningsdele, som en velhavende fader i sin tid gav i medgift til sin datter, omtales et skingr foret med rødt stof: “*Ligeledes et blåt skingr foret med rødt sæi (et fint, tyndt uldklæde) og dertil en blå kjortel*”.¹⁷ Og i et testamente for en velhavende norsk frue i 1326 omtales adskillige skingr, bl.a en særligt kostbar af det fineste klæde og pelsværk: “*Et skarlagens skingr foret med hermelin*” samt et af grønbroget klæde ligeledes foret med fin pels: “*Et grønbroget skingr foret med gråværk og dertil hætte uden pelsværk*”.¹⁸ I testamentet omtales hele seks skingr, de fleste af kostbart klæde og foret med pelsværk.

Dette er den sidste dokumenterede omtale af betegnelsen skingr i bevarede norske kilder, og heller ikke i Sverige kan betegnelsen findes efter denne tid, skønt kapper anvendtes gennem hele middelalderen i fornemme kvinders dragtskik. Mest sandsynligt er det, at det ikke var selve dragttypen, men betegnelsen, der gik af mode. Det er dog meget sandsynligt, at skingr havde et andet snit og udformning end de rundskårne kapper kaldet *mantel*, der omtales jævnlige i senere kilder. Betegnelsen *pallio* eller *pallium*, der et par steder bruges synonymt med skin, menes fx at have betegnet en kappe bestående af et rektangulært stykke stof,¹⁹ og det er muligt, at også skin oprindeligt havde dette særlige snit.

I udenlandske kilder genfindes betegnelsen *pallium/pallio* allerede i tidlig middelalder og var i 1000- og 1100-tallet fast betegnelse for en fin kappe i sekulær sammenhæng.²⁰ Den afledte term

palla brugtes i tidlig middelalder om et slag båret af kvinder. Denne kunne både fungere som en egentlig kappe, men også som et sjallignende slag, der tillige kunne draperes om hovedet.²¹ Muligvis er også skin en tidlig-middelalderlig term, men desværre findes ingen skriftkilder fra før 1200-tallet, hvori dragtstykket kan spores.

I Norden finder vi eksempler på dragtstykket *pallium* i skriftkilder fra begyndelsen af 1200-tallet.²² Hos Saxo omtales dragtstykket *pallio* i *Gesta Danorum* fra begyndelsen af 1200-tallet. Her beskrives i afsnittet om Amled, at hans moder dronningen opførte sig som en tjenestekvinde ved at: “*Quod ancillæ more pallio caput obducerit*.”²³ [dække sit hoved med en *pallio* som en terne]. Eftersom *pallio* og *pallium* ikke i sig selv angav et jævnt dragtstykke, der kun blev båret af tjenestekvinder, må eksemplet henvise til handlingen (at dække sig til, skjule sit åsyn af undseelighed, skjule sig) snarere end selve dragtstykket. Dette peger på, at den latinske betegnelse *pallium* var en fællesbetegnelse for forskellige former for slag uagtet kostbarhed, og *pallium* kunne desuden bruges af både mænd og kvinder. I Biskop Absalons testamente fra ca. 1200-01 omtales flere *pallium* bl.a. en finere “*pallium marturam dedit*” [*pallium* gjort med mårskind] samt en jævner “*griseum pallium quotidianum*” [grå *pallium* til hverdagsbrug].²⁴ De skin, der omtales i kilderne, synes derimod at være særligt fornemme.

Skarlagen skind

Fælles for de skin og skingr, vi finder i skriftkilderne, er, at de alle er af særligt kostbart materiale, bl.a. omtales klæde som skarlagen, sæi/sayan, broget klæde (mængd) og klæde i farver som rødt, blåt og grønt.

Skarlagens røde nuancer farvet med det kostbare røde farvestof kermes (deraf navnet skarlagensrød), men at betegnelsen senere kunne betyde et fintvævet klæde i stort set alle farver.²⁵

Sæi, også kaldet sæyan, menes ligeledes at have været et tyndt uldstof af særlig fin kvalitet, der var efterbehandlet således, at det havde en skinnende overflade.²⁶ Mængd er en omdiskuteret term, skønt tekstilforskere er enige om, at der var tale om broget, meleret og farvespillende klæde, så er der uenighed om, hvordan dette farvespil kunne opnås.²⁷ Muligvis henviste termen til en mønstret vævning eller en vævning med forskellig farve trend og islæt. Også farverne, der omtales i kilderne, er fine og vidner om middelalderens farveglæde; farver som røde og blå var kostbare og svære at opnå i holdbare nuancer, derfor var disse farver ofte særligt eftertragtede til fine folks dragter.

Fælles for de skin, der omtales i kilderne er, at de alle synes at angive en særlig fin dragtform, der tilhørte overklassen. Imidlertid kan dette bero på tilfældighed, da kun de fornemste folk lod testamenter og inventarier over deres ejendele nedfælde og formodentlig de eneste, der havde noget af værdi at borttestamentere. Ikke desto mindre var kappen typisk et dragtstykke, der netop kun var i brug blandt samfundets fornemme adelige, og derfor netop blev opfattet som højstatussymbol. Intet synes at pege på, at skin ikke netop var en særlig fin dragt.

I *Kongespejlet* – en norsk opdragelsesbog dateret til 1200-tallets midte – hedder det, at det var god tone for en adelsmand at optræde *skikkjulauss* (kappe-

løs) ved foretræde for kongen. Her kan betydningen være, at tidens etikette krævede, at man aftog sit standsinsignia, skinnet, før man trådte frem for en person af højere rang.²⁸ I folkeviserne er betegnelsen skin ligeledes tydeligt anvendt som angiver af noget særligt fornemt og kostbart.

Tydeligvis må folkevisernes dragtangevelser bero på tidligere forlæg, i dette tilfælde beskrivende et dragtstykke, der var i brug før 1325. Om dette skulle kunne understrege nogen "originalitet" eller "ægthed" i forhold til folkeviserne som middelalderviser, er imidlertid et andet spørgsmål. Brugen af den i folkeviserne faste strofe "skarlagens skind" angiver ikke, at en given vise i så fald daterer sig tilbage til før 1325, men blot at dragttermene anvendt i den er fra den tid. Dette betyder, at i det mindste nogle af viserne har haft et ældre forlæg, hvor en sådan term gav mening, men andre kan være langt senere digtninger, der kopierer hele strofer fra andre tidligere viser eller blot benytter sig af en fast form, der på tidspunktet for nedskrivningen har været kendt og accepteret. Om dette har fundet sted gennem hele middelalderen eller er en særlig form, der hører 15- og 1600-årene til, er uvist, men vi må formode, at hele strofer og faste vers omkring 1600 må have været velkendt for de fleste, i betragtning af den popularitet sådanne viser fik – og mon ikke adskillige flere blev føjet til de allerede kendte?

I bryllupsvisen, der egentlig er en trolovelsesvis, om kong Hans og Kristine af Sachsen, hos Vedel anført som "*Koning Hans fester Frøicken Kirstine*" finder vi fx verset: "*Mit udi den Borggaard, der agsele de deris Skind: Oc saa gaa de i Høyelofft, for Hertugen aff Saxen ind.*"²⁹ [midt ude borggården, slog de deres skin over skulderen, så gik de i højeloftet ind, for hertugen af Sachsen].

Kærlighedspar iført fornemme pelsforede kapper, hendes er fodsid, mens hans er knælang. Inskriptionen *Luxuria* bag dem antyder at dette par er ægteskabsbrydere. Afbildningen er fra den tid, hvor betegnelsen *skin* afløses af *mantel* i skriftkilderne, og dette par er måske gengivet i mantler. Kalkmaleri fra Kirkerup kirke, ca. 1300-25. (Foto: Svend C. Dahl)

Brylluppet mellem de to fandt sted i København i 1478, dvs. lang tid efter at betegnelsen *skin* ville angive nogen fornem, moderne dragt en tronarving som Hans værdig. På hans tid ville det i stedet have været dragtstykket *kåbe*, der ville angive en fornem yderdragt. Var visen fra Hans' egen tid, kan det synes besynderligt, at man har villet udstyre kongen med en gammeldags kappe, der

hørte 12- og 1300-årene til fremfor en moderne ærmeforsynet kåbe.³⁰

Desværre findes ingen bevarede eksemplarer af denne vise fra Hans' egen tid, og vi støder netop først på den i Vedels samling af folkeviser. Og disse forhold rejser flere spørgsmål end de besvarer: har betegnelsen *skin* været en fast strofeform anvendt i viser middelalderen igennem? Eller er der her tale om en

Modelaps med spejl, klædt i en fodsid, tvefarvet kåbe med udtungede ærmer. Kalkmaleri i Vigersted kirke, ca.1440. (Foto: Svend C. Dahl)

(gen)digtning fra 1500-tallet, hvor vise-forfatteren ikke har været bekendt med forskelle i dragtterminer i henholdsvis tidlig middelalder og på kong Hans' tid?

En ting, vi kan fastslå med sikkerhed, er, at dragtstykket skin, der fandtes i middelalderen frem til begyndelsen af 1300-tallet, gik af mode og forsvandt. Præcis hvornår de dukker op i modebilledet, kan de få bevarede kilder ikke give et mere nøjagtigt billede af, men i udlandet har de været kendt allerede i tidlig middelalder. Hvornår bestemte skift i smag og mode for kapper og overtøj fandt sted, kan næppe heller præcist angives, men betegnelsen skin forsvinder fra kilderne omkring 1325, og det var næppe en modedragt efter denne tid. Testamenter som det i 1326 kunne blive nedskrevet adskillige år efter, at de omtalte dragter var blevet syet, derfor kan de omtalte skin være af væsent-

ligt ældre dato end selve testamentet. Også oversigten over medgift for den fornemme unge brud i 1323 er nedskrevet adskillige år efter, pigen blev gift. Desværre er året for hendes ægteskab ikke angivet, men disse skingr kan være af ældre dato. Dertil kommer, at mange af denne type kilder er forsvundet i tidens løb. Vi ved derfor ikke præcis, hvornår den ene kappeform afløste den anden i modedragten, men i resten af 1300-tallet og 1400-tallet findes skin ikke omtalt i nogen bevarede testamenter eller inventarier. Først i 1500- og 1600-tallet, da folkeviserne blev samlet og nedskrevet, finder vi igen dragtstykket nævnt på skrift, men da var det tilsyneladende blevet en uforståelig betegnelse for de fleste, og om ordet har været anvendt som fast strofeform i tiden imellem kan fremtidige undersøgelser måske kaste lys over.

Noter

- 1 Anders Sørensen Vedel: Et hundrede udvalde Danske Viser. Prentet udi Ribe, MDIX. Udgivet ved Hans Brix, Soph. Michaëlis & Carl S. Petersen. Holbergselskabet. Kbh. 1926, s. 330.
- 2 Sst., s. 260.
- 3 Danmark gamle Folkeviser. Bd. 1-9. Udg. ved N. F. S. Grundtvig & A. Olrik. Kbh. 1849-1923, her bd. I, s. 224.
- 4 Kr. Nyrop: “At svøbe sit Hoved i Skind”. I Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. Det Kongelige Nordiske Oldskrift – Selskab. 3. Række, 2. Bind, årgang 1912, s. 73 – 82.
- 5 Ordbog til det ældre danske Sprog 1300-1700. bd- 1-4. Ved Otto Kalkar. Kbh. 1881-1918, bd. 3, s. 767.
- 6 Hjalmar Falk: Altwestnordische Kleiderkunde. Mit besonderer Berücksichtigung der Terminologie. Skrifter udgivet av videnskapselskabet i Kristiania: II: 1918. Kristiania 1919, s. 185ff.
- 7 Hærra Ivan. Arthurian Archives V. Norse Romance bd. 3. (red.) Marianne. E. Kalinke, Cambridge 1999. Fx vers 1025-1026: “...þe þær siter i skarlakan skin/ þæt ær þe stolta frua min...”.
- 8 Hærra Ivan. vers 1865-1870: “Þa kom þe frugha þem i gen/ - hæenne fylghþe baþe riddare ok sven-/ stolt i hæenna skarlakan skin”. [Da ankom fruene, fulgt af både riddere og svende, stolt i sin skarlagens skin], her oversat “scarlet ermine”. Jeg takker Phd. Eva Andersson, Göteborg, for denne reference.
- 9 Svenskt diplomatarium. Diplomatarium Suecanum. Bd. 1-9. Udg. ved J. G. Liljegren & B. E. Hildebrand. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och Riks-archivet. Stockholm 1829 – 1995, bd. 3, s. 755.
- 10 Svenskt diplomatarium, bd. 3, s. 756. “ornatum pali mei dicti skinnabonadh.” [mit udsmykningsstykke med sølv kaldet skin-pynt].
- 11 Svenskt diplomatarium, bd. 2, s. 157. “paraturas meas de argento dictas kapubonadh & skinnabonadh.” [Mine sølvudsmykninger kaldet kåbe-pynt og skin-pynt].
- 12 Falk: Kleiderkunde, (se note 6), s. 181. Fra romanen Flores og Blancheflor: “Silkiskikkja ok safalskinnum undir”.
- 13 Falk: Kleiderkunde, s. 185. “Skingr af goðu eximi ek safal undir”.
- 14 Falk: Kleiderkunde, s. 181. “Skallats skikkju halfskipta, rauða ok brúna, ok undir gráskinn, ok snúit út skinnunum”.
- 15 Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen. bd. 1-21. Oslo 1849 – 1990, bd. 3, s. 49. “ok skingr gr/oe/nt. þat er virt er xviii aura”. [og grønt skingr, der er 18 øre guld værd].
- 16 Diplomatarium Norvegicum, bd. 10, s. 15. “eit skingr ok syrkot. ok kaprunn aflios b(l)aam lit. er skingret. syrkot. kaprun. foðrat med gram skinnunum. ok kyrtil Ýar til. af sama klæðe”.
- 17 Diplomatarium Norvegicum, bd. 5, s. 64. “jtem blaatt skingr vndir rauðt sæj, ok með blaar kiurtill”.
- 18 Diplomatarium Norvegicum, bd. 4, s. 155. “skallazskingr meðr huitum skinnunum” og “gronnmengið skingr meðr gramskinnunum ok kaprun vttann skinna”.
- 19 Erwin Pochmarski: “Palla & Pallium“. I: Wörterbuch der Kleidung und Rüstung vom alten Orient bis zum Mittelalter. (red) Harry Kühnel. Verlag Walter de Gruyter, Berlin 1992, s. 184-86.
- 20 Dragtstykket forekommer ligeledes som liturgisk dragtstykke. Om Pallium i tidlig middelalderkilder se: Mechthild Müller: Die Kleidung nach Quellen des frühen Mittelalters. Textilien und Mode von Karl dem Grossen bis Heinrich III. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 33. Hrsg. von Rosemarie Müller. Verlag Walter de Gruyter, Berlin 2003, s. 85-87.
- 21 Müller: Die Kleidung, (se note 20), s. 97.
- 22 Diplomatarium Norvegicum, bd. 19, s. 106 (dateret 1221, liturgisk dragtstykke): “tunicam et pallium de nigra burnetta” [kjortel og pallium af sort klæde] og Diplomatarium Norvegicum, bd. 19, s. 90 (dateret 1215, gave fra den engelske konge til den norske konges frænde): “Vnam robam de scarleta scilicet pallium cum bissis, et tunicam” [robe bestående af skarlagens pallium med egernskind og en kjortel].
- 23 Saxonis Gesta Danorum. Ved. J. Olrik & H. Ræder. Kbh. 1931, Bog X: VI, vers. 20.
- 24 Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Ved Kr. Erslev, Kbh. 1901, s. 5.
- 25 Agnes Geijer: Ur tekstilkonstens historia. Lund 1972, s. 303f. og Le Drap “Escarlate” au Moyen Age. Essai sur L’étymologie et la signification du mot Écarlate et notes techniques sur la Fabrication de ce Drap de Laine au Moyen Age. Ved J. -B. Weckerlin. Lyon 1905, s. 14, 16-17, 23, 63 & 76.
- 26 Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bd. 1-22. Malmø 1956 – 78. Afsnit om: klede (marta Hoffmann, sp. 457-58), handel med

- klede (Poul Enemark, sp. 458-65), kläde: Sverige (Hugo Yrving, sp. 465-68), klede: Norge (Grethe Authén Blom, sp. 469-471) og klæde: Island (Björn Thorsteinsson, sp. 471-74).
- 27 Falk: Kleiderkunde, (se note 6), s. 81-82.
- 28 Speculum Regale. Konungs-Skuggsjá. Konge-Speilet. Tilligemed et samtidigt Skrift om den norske Kirkes Stilling til Staten. Udg. af R. Keyser, P. A. Munch & C. R. Unger, Christiania 1848, s. 68.
- 29 Vedel: viser, (se note 1), s. 375.
- 30 Camilla Luise Dahl: "The "Kåbe" in Medieval Scandinavia: Identification of Kåbe and Ærme-kåbe in Scandinavian Written Accounts." Paper Presented at Ctr Talk, april 20th 2006, Centre for Textile Research, Copenhagen University, Kbh. 2006, s. 31-34; og Camilla Luise Dahl: "Cappa og kobe: forvirringen om dragten "kåbe" i middelalderen". Tekstilforskning på Middelaldercentret: Middelalderdragter: Arbejdsrapporter 2001-2005. Red. Catharina Oksen. Middelaldercentret: Forsøgscenter for Historisk Teknologi, 2005.

En folkekonges død

Et forslag til tolkningen af jernalderens våbenofferfund

Tom Christensen

Fortid og Nutid, september 2006, s. 195-220

Tolkningen af de store danske våbenofferfund som krigsbytteofringer har i hovedsagen stået uantastet siden deres fremkomst i midten af det 19. århundrede. Artiklen er et forsøg på at anskue disse mosefund som resultat af begravelsesceremonier i forbindelse med en høvding eller konges ligfærd. Dette sker blandt andet med udgangspunkt i våbenofferfundenes ikke-militære udstyr som både, vogne, bordtøj, landbrugsredskaber og værktøj, hvor der søges påvist en ensartethed i udvælgelsen af genstandene, samt at disses fundkombinationer i al væsentlighed svarer til udstyret i vikingetidens rige skibs- og kammergrave. Endvidere peges der på, at våbenofferfundenes udbredelse i tid og rum kan forklares uden at anvende teorien om krigsbytteofringer. Endelig bliver det oldengelske digt om helten Beowulf (Bjovulf) fremført som en i denne sammenhæng ny skriftlig kilde, der kan støtte den her foreslåede tolkning.

Tom Christensen, f.1951, mag.art., forhistorisk arkæologi. Siden 1984 museumsinspektør ved Roskilde Museum. Har forestået talrige arkæologiske undersøgelser i museets dækningsområde, herunder de store udgravninger af jernalder- og vikingetidsbopladserne ved Lejre og har bl.a. publiceret resultater herfra i bog- og artikelform.

Der står et dramatisk og eventyrligt skær over jernalderens store krigsbytteofferfund, og næppe nogen, der har stiftet bekendtskab med disse fund og deres historie, har kunnet undgå at blive fascineret af dem. Et enestående genstandsmateriale, fremragende udgravninger, forbilledlige publikationer og ikke mindst en appellerende tolkning – krigsbytteofringer – selve nøglen til forståelsen af samfundsudviklingen i en lang periode i jernalderen. Men det er netop denne tolkning, der i det følgende vil blive stillet spørgsmålstegn ved.¹ Kan

det virkelig være rigtigt, at disse fund stammer fra talrige slagmarker, eller kan forklaringen være en anden? Det er ellers ikke nemt at finde et ledigt synspunkt på ideernes torv, når emnet er de store mosefund. Siden deres fremkomst har de været udgangspunkt for adskillige konkrete studier af genstandsmaterialet og lige så mange afledte slutninger om kampteknik, hærens opbygning og mere generelle betragtninger om samfundets organisation og udvikling. Og dog har den overordnede begrebsramme, trods forsøg på andre indfalds-

vinkler, ligget fast: *"Durch die aktuellen Ausgrabungen und Analyse Kaiserzeitliche Moorfunde, die wir Heute kurz und knapp Kriegsbeuteopfer bezeichnen ..."*.²

Denne artikel er et forsøg på at se jernalderens store våbenofferfund ikke som krigsbytteofringer, men som resultater af ritualer i forbindelse med enkeltpersoners begravelser.

Fra mosefund til krigsbytteofringer

Conrad Engelhardts klassiske bøger om de fire fundlokaliteter fik titlerne Thorsbjerg Mosefund, Nydam Mosefund, Kragelul Mosefund og Vimose Fundet³ med reference til den omstændighed, at de også i tiden opsigtsvækkende fund var gjort i mose- eller søområder. Engelhardt overvejede i disse publikationer, hvorledes fundene, hovedsageligt bestående af våbenudstyr, skulle tolkes. Noget entydigt svar lå ikke for, og han tilsluttede sig J.J.A. Worsaaes synspunkt, da denne i 1865 fremsatte et forslag til løsning af spørgsmålet om mosefundene.⁴ Med udgangspunkt i litterære overleveringer fra antikken, der beskriver, hvorledes barbariske folkeslag i det vestlige og nordlige Europa behandlede erobret krigsbytte, så han slående ligheder med fundene fra de danske moser. Her var mængder af våben (sværd, spyd, lanser og skjolde) erobret efter slag, og som beskrevet i kilderne rituelt sønderlåede som en del af offerceremonien før nedsænkningen i moserne. Kronologiske studier i begyndelsen af det 20. århundrede fik til følge, at man måtte justere tolkningen af mosefundene. Det viste sig, at der var tale om flere på hinanden følgende ofringer i samme moser, hvilket gav anledning til fornyede overvejelser. Mens Johannes Brøndsted principielt holdt sig til krigsbytteofferteorien, så Herbert Jankuhn og andre med ham nu

mosefundenes store mængder af våben og andet udstyr som et resultat af regelmæssige/årlige ofringer i lokale moser af et mindre antal genstande og derfor ikke alene et resultat af krigshandlinger.⁵

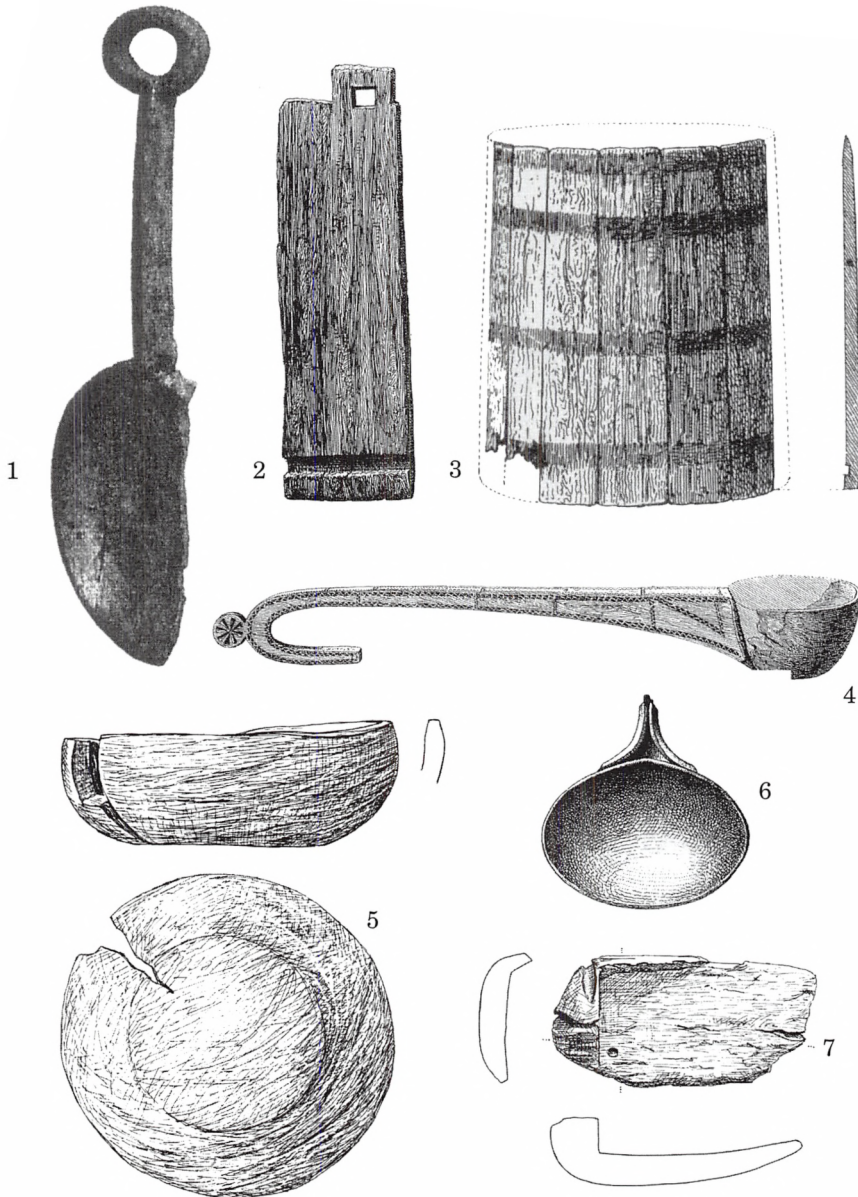
De to store fund fra Ejsbøl og Illerup udgravet i sidste halvdel af forrige århundrede samt de seneste undersøgelser i Nydam afgjorde dette spørgsmål. Her var det muligt gennem systematiske udgravninger at påvise, hvorledes nedlæggelser af store dele af det omfattende våbenudstyr var sket samtidig. Ved nærmere studier og analyser var det endvidere muligt at sortere og sammensætte genstandsmaterialet på en måde, der leverer et overbevisende billede af en kampklar hær. Altså en afgørende støtte for krigsbytteofferteorien. Også det seneste originale tolkningsforslag har rod i Worsaaes gamle tanke. Her opfattes de ofrede genstande som den sejrende hærs bytte fra fjerntliggende slagmarker. Dette er efterfølgende fragtet til angribernes land, hvor det har indgået i et "triumftog" efter romersk forbillede, for slutteligt at blive sænket i mosen.⁶

Her står sagen i dag. *"Karakteristisk for disse fund er dels, at de består af et repræsentativt udsnit af en jernalderhærs udstyr, dvs. våben, personligt udstyr, hesteudstyr, husgeråd, værktøj og tekstiler, dels at de er nedlagt i søer og moser"*.⁷

"... at, krigsbytteofrene omfatter flere kategorier af samtidigt anvendte våbentyper eller andet krigerudstyr, at genstandene fremviser spor af en rituel ødelæggelse, og at de er udkastet i sø eller mose".⁸

Hærens tros eller kongens rejsegods

Ikke uden grund er det mosefundenes militære indhold, der har dannet ud-

Eksempler på bordtøj (øser, spand og skål) fra våbenofferfundene.

1: Hjortspring

2: Vimose

3: Nydam

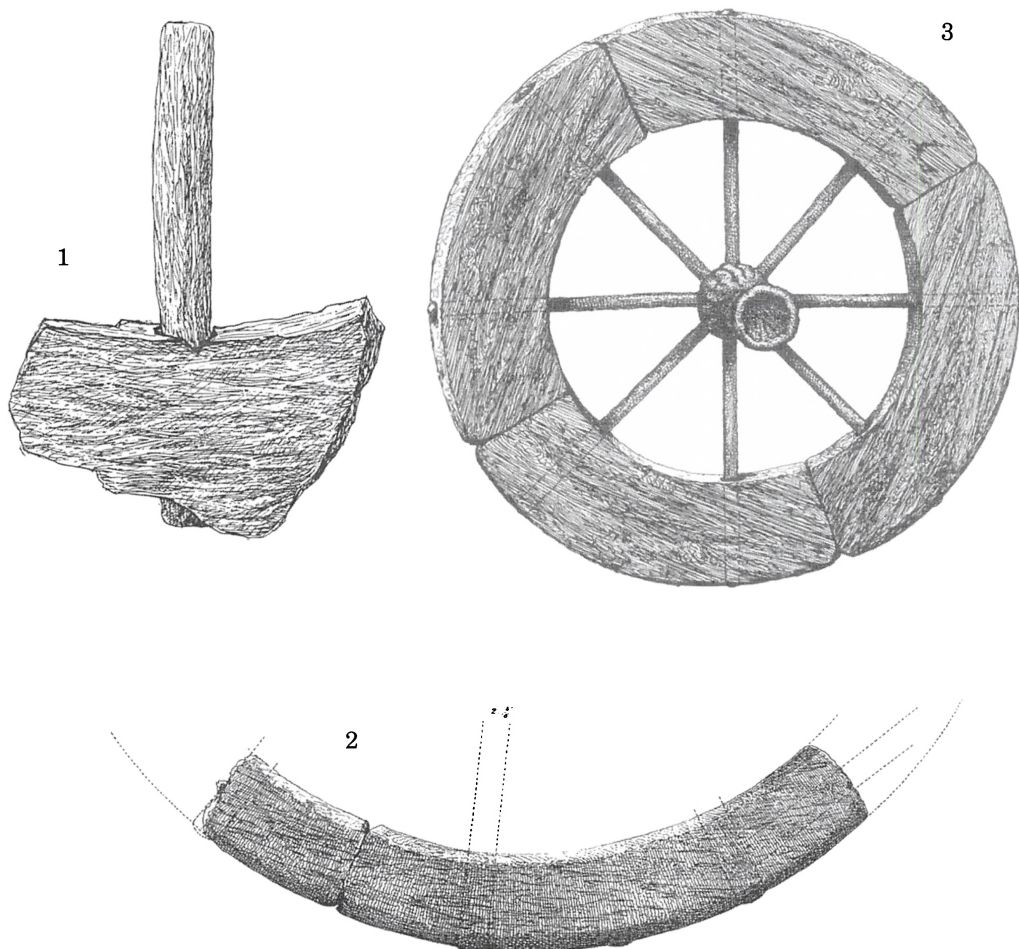
4: Nydam

5: Ejsbøl

6: Thorsbjerg

7: Ejsbøl

(Efter C. Engelhardtts publikationer (note 3) og M. Ørsnes (note 12))

Hjul og fragmenter af hjul fra våbenofferfundene.

1: Ejsbøl

2: Vimose

3: Thorsbjerg

(Efter C. Engelhardts publikationer (note 3) og M. Ørsnes (note 12))

gangspunkt for tolkningsforslagene. Det ofte overvældende opbud af våben har imidlertid skygget for et ikke ubetydeligt indslag af genstandsgrupper, hvis militære tilhørsforhold ikke altid er indlysende. Især i de klassiske fund er dette forhold tydeligt. Engelhardt opregner

blandt andre følgende fundgrupper: *Skeer, Værksteder, Huskar, Vogne, Baade, Landbrugsgjenstande og Husholdning*.⁹ Fælles for disse er, at de ikke tilhører den enkelte kriger, men er blevet opfattet som hærens udstyr.

1800-tallets udgravningsmetoder til-

Eksempler på smedeudstyr fra våbenofferfundene.

1: Nydam

2: Hjortspring

3 - 6: Vimose

(Efter F. Rieck (note 40), G. Rosenberg (note 15) og C. Engelhardt (note 9))

lader ikke, at man med sikkerhed kan knytte disse genstandsgrupper, ofte af organisk materiale, til våbendeponeringerne. Engelhardt kan berette om fundforholdene i Thorsbjerg, at *"Hovedmassen af Oldsager ligger ufravigeligt i et aldeles bestemt Lag i Mosen"*¹⁰; og om

dyreofringerne i Vimosen: *"... og der er saaledes ingen Tvivl om disse Knoglers Samtidighed med Oldsagerne"*.¹¹ Selv om han således har overvejet fundforholdene, kan der ikke opnås egentlig dokumentation for samtidigheden. Udgravningsresultaterne fra Ejsbøl synes

imidlertid endeligt at fastlægge disse fundgrupperes tilhørsforhold til de store krigsbytteofringer, også selv om det bemærkes, at trægenstandene kan være flydt fra deres oprindelige deponeringsposition.¹² Disse fund fra Ejsbølundersøgelsen er hverken talrige eller iøjnefaldende og er dertil temmelig dårligt bevaret, men de giver et stort set dækkende billede af de typer, der indgår i det følgende: Det drejer sig om bordtøj bestående af skåle og kopper, bødkrede kar og øser eller sleve, dele af vogne og både, samt æsker eller kasser med skydelåg. Også gruppen af landbrugsredskaber i form af plovskæret til en ard indgår i materialet fra Ejsbøl. Dette er dog fundet dybere i moselagene end de øvrige genstande, hvorfor den ikke henregnes til offerlaget. Det 75 cm lange stykke synes at have stået på skrå i mosen med en højdeforskel på 33 cm.¹³ Hvorvidt plovskæret kan være stukket eller efterfølgende sunket ned i lagene, vil nærmere undersøgelser herunder en c-14 datering måske kunne afgøre.

Dyreofringerne i Ejsbøl synes overvejende at kunne knyttes til våbendeponeringerne.¹⁴

Også Hjortspringfundet er udgravet på en måde, der giver sikkerhed for, at trækar, smedeudstyr og andre ikke-militære genstande samt en del af de fundne dyreofringer indgår i fundet.¹⁵ Helt så enkle er forholdene ikke i Illerup. Fundet er under publikation, og en opgørelse over hærudstyret foreligger som en fundliste, nogen fremtrædende rolle synes dette ikke at have spillet i de fem ofringer. En del af genstandene er brændt (plads C),¹⁶ og der er fundet trækar og kopper i lag uden påviselig sammenhæng med deponeringerne.¹⁷ Følgende genstande synes generelt at tilhøre fundet: Jernnagler og nitter (til en båd?)¹⁸, trækar,¹⁹ og høvl,²⁰ hesteofringer,²¹ også landbrugsredskaber er repræsenteret

gennem fundet af en le,²² et metalværksted (guldsmed) kan tilskrives Illerup A. Endelig er der under de nye udgravninger i Nydam fundet et betydeligt antal trækar, æsker og værktøj ved bådfeltet.²³

Det forekommer på denne baggrund rimeligt at opfatte de ikke-militære genstande og dyreofringerne som en del af det generelle fundbillede og inddrage dem i tolkningen af våbenofferfundene. Men det må accepteres, at det ikke i alle tilfælde er muligt at knytte dem til de enkelte offerhandlinger.

Disse i forhold til våbeninventaret noget oversete genstandsgrupper er senest, som en konsekvens af deres tilknytning til krigsbytteofringerne, blevet anskuet som en del af den tabende hærs tros. Her gøres nogle interessante logistiske overvejelser, bl.a. om den mængde udstyr en hær på op til flere hundrede mand skal have med i felten. Efter disse beregninger må det stå klart, at denne del af mosefundenes genstandsinventar kun omfatter en brøkdel af hærens oprindelige udrustning.²⁴ Hvad der end har ligget til grund for udvælgelsen af genstande, må man gå ud fra, at det ikke-militære udstyr, som i vidt omfang synes at have undgået en systematisk ødelæggelse, er udvalgt med samme omhu, som ofte er kendetegnet for de militære genstande.

Betragter man dette materiale i mosefundene, kan der, med de forbehold, der som anført må tages, konstateres et tilnærmelsesvist fast mønster af genstande.²⁵ Således optræder både og/eller vogne i ofringerne. Den omfattende gruppe af service synes at fordele sig med enkelte metalkar, og en eller nogle få bødkrede spande i hvert fund. Det samme gælder for trug, fade, skeer/øser, mens skåle og kopper og beholdere i reglen optræder i større antal, i mange tilfælde som individuelle frembringelser, drejede og smukt dekoreret. Dette gæl-

Eksempler på landbrugsgenstande fra våbenofferfundene.

1-3: Segl, Vimose

4: Plouvkær til ard, Ejsbøl

5: Harve, Thorsbjerg

6: Segl/le, Nydam

7: Harve, Vimose

(Efter C. Engelhardts publikationer (note 3) og M. Ørsnes (note 12))

der således for Hjortspring, hvor formen på flere af træbeholderne har bemærkelsesværdig lighed med græske keramikformer (pyxides), som blandt andet optræder på gravfelter i Middelhavsområdet. De geografisk nærmeste paralleller til Hjortspringfundets kartyper findes i området omkring Hamburg og stammer ligeledes fra gravfund.²⁶

Håndværktøj i form af høvle, arbejdsøkser og smedeudstyr ses i Nydam, Vimose og Illerup, for smedeudstyrets vedkommende også i Hjortspring og er muligvis repræsenteret i Thorsbjerg gennem fund af smeltedigel og støbeknold.²⁷ I øvrigt kan det bemærkes, at spillebræt, -brikker og terninger samt balancevægte findes i flere af mosefundene.

Til ofringen ved Hjortspring i det 4. århundrede f. Kr. valgte man blandt hærens udstyr en båd, bordservice med kar, øse og skål, dele af en smedje samt en hund, et får og en hest. Da man et halvt årtusinde senere, i det 3. og 4. århundrede e. Kr., stod i samme situation på flere af de øvrige offerpladser, faldt valget på de samme genstandstyper, suppleret med vogne og landbrugsredskaber. Som eksempel kan nævnes tilstedeværelsen af smedeudstyr. Man kan undres over, at en fin- eller guldsmed som påvist i Hjortspring, Vimose, Illerup A, Nydam og måske også Thorsbjerg fulgte med en hær i felten. Mere forbavsende er, at man har fanget ham så ofte under kamphandlingerne, men mest påfaldende er, at lige netop hans udstyr - med 500 års mellemrum - blev udvalgt blandt det omfattende krigsbytte. Der kan ligeledes peges på tilstedeværelse af æsker eller skrin med skydelåg. Et er, at disse kunstfærdigt udformede husflidsstykker bringes med i krig, men at de så konsekvent er sorteret fra det erobrede udstyr og ofret i moserne er bemærkelsesværdigt. Samme synspunkt kan i princippet anlægges på de øvrige gen-

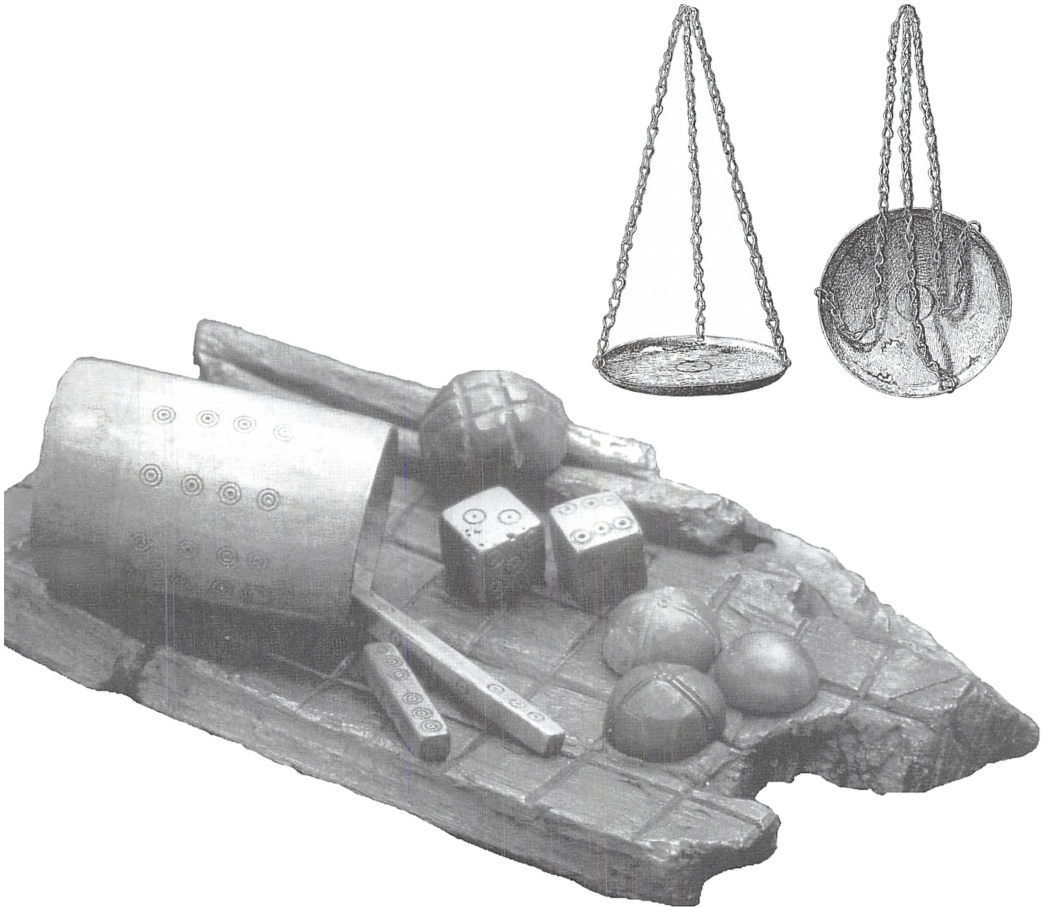
standsgrupper, for eksempel har man til de enkelte ofringer blot udvalgt en enkelt båd blandt de ikke helt få, der ofte må have ligget mandskabsløse tilbage på invasionsstranden efter det mislykkede angreb.

På trods af de dokumentationsmæssige svagheder, som kildematerialet besidder, synes det at ligge ud over det tilfældige, at krigsbytteofringerne, hvad disse fund angår, udviser så stor ensartethed.

Lægges der yderligere 500 år til de store ofringer i 3. og 4. århundrede, træffes fundkombinationer, der udviser bemærkelsesværdige fællestræk med jernalderhærens ofrede udstyr, men nu i en anden sammenhæng. Vikingetidens store skibs- og kammergrave, ikke mindst de norske fund fra Oseberg og Gokstad, indeholder et inventar, hvor der ses overensstemmelse med hærudstyret i de danske moser. Også Ladby og Søllested på Fyn og grave fra Birka i Mälaren er relevante i denne sammenhæng.²⁸ Lighederne i genstandsinventaret er påfaldende. Skibe/vogne/slæder, forrådskar og skåle/kopper er typer, der genfindes i vikingetidsgravene.

Små æsker med skydelåg, der som nævnt optræder i adskillige af våbenofferfundene, kendes også fra andre mosefund og indgår desuden i Osebergfundet.

Med udgangspunkt i fundene fra Birka er drikkeservicet fra vikingetidens grave blevet analyseret og opdelt i to grupper, hvoraf den ene omfatter træspand, øse/ske samt drikkekar.²⁹ Denne genstandskombination ses i nogle af de her omtalte grave fra vikingetid (Oseberg, Gokstad, Birka 644, Søllested), men synes nok så interessant også at optræde i flere af mosefundenes udstyr (Thorsbjerg, Nydam, Vimose, Ejsbøl, Hjortspring). Bordtøj af denne type menes at have været anvendt til indtagelse af øl/mjød ved gæstebud, årlige højtider

*Balancevægt og spillebræt / brikker og terninger fra Vimosefundet.
(Efter C. Engelhardt (note 9) og X.P. Jensen (note 35))*

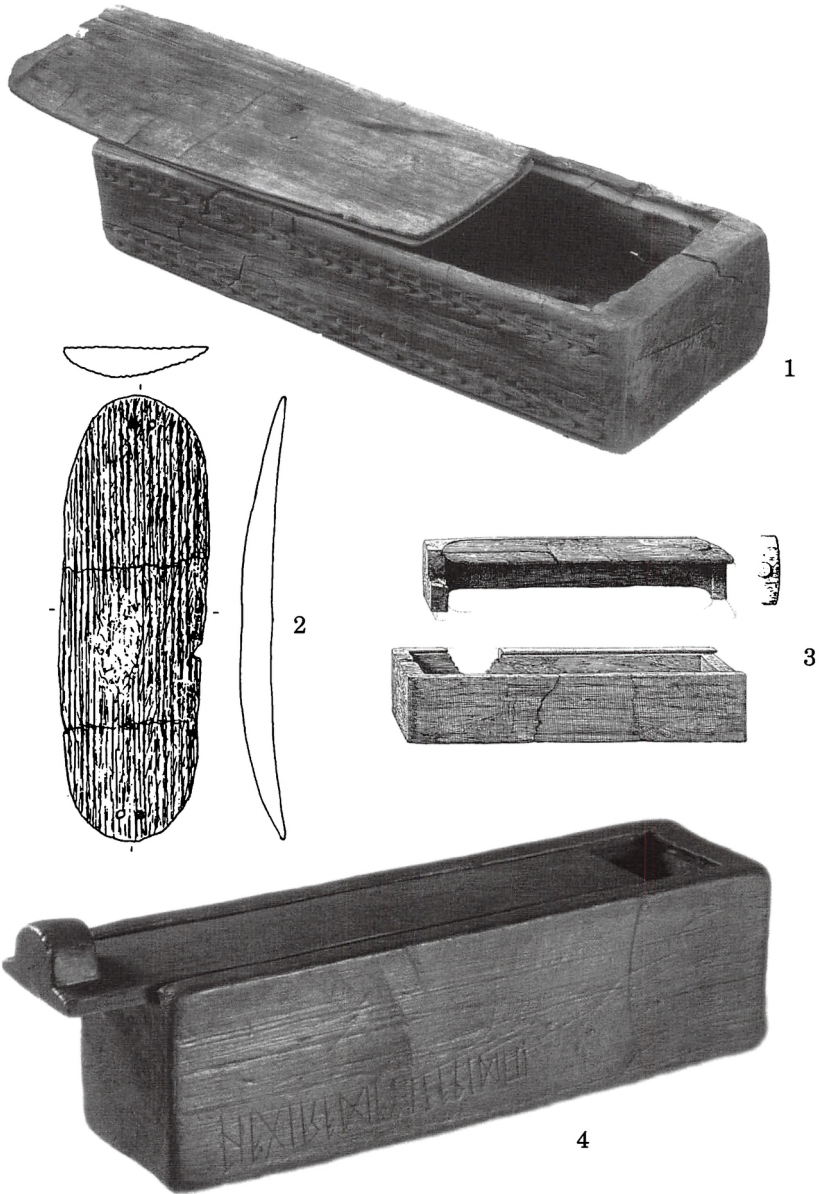
og kultiske handlinger.

Spillebrædder og -brikker og balancevægte er med til at karakterisere vikingetidens rige mandsgrave, det samme gælder for håndværktøj, der i mosefundene tilskrives hærens medfølgende håndværkere. I den forbindelse kan det bemærkes, at et væveværksted indgår i Osebergkvindens gravudstyr.

Udvides sammenligningen til også at omfatte de i mosefundene forekom-

mende landbrugsredskaber (segl, leer, harver, spader), lader nogle af disse sig også genfinde i vikingetidens gravfund. Kornsegl er i øvrigt ikke ualmindelige i norske vikingetidsgrave og kendes også fra danske fund.

Endelig er der dokumenteret ofringer af dyr især hest og hund, men også andre husdyr er fundet i forbindelse med de fleste af våbenofferfundene. Hestene menes at have tilhørt det besejrede ryt-

Æsker af træ.

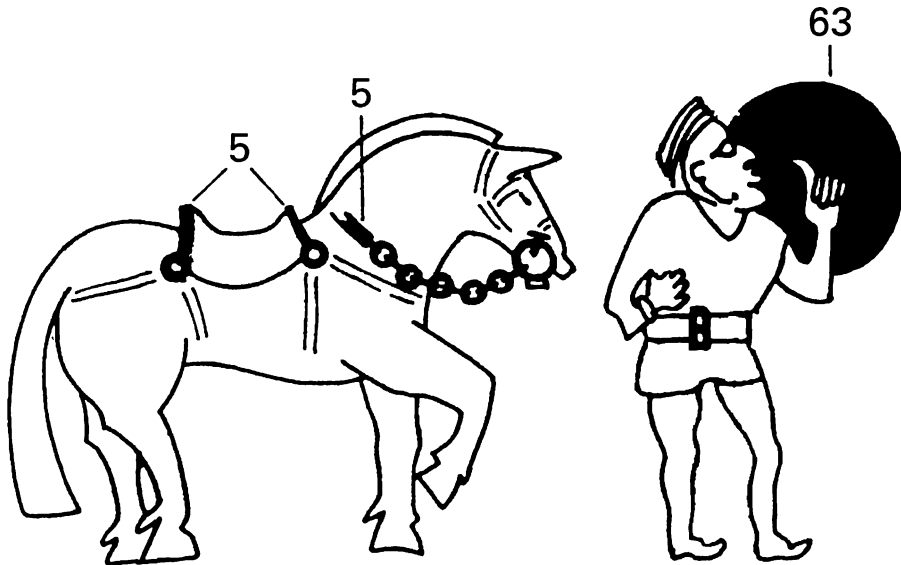
1: Nydam

2: Ejsbøl

3: Vimose

4: Garbølle mose, Stenmagle

(Efter E. Jørgensen & P. Vang Petersen (note 23), M. Ørsnes (note 12), C. Engelhardt (note 9) og P.V. Glob: Danefæ. Til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II, 1980)

Der er fundet fem sæt rideudstyr i Ladbygraven og 63 skjolde i Gokstadgraven.

teri, mens hundeskeletterne fra Ejsbøl og Hjortspring menes at være resterne af kamphunde.³⁰ Vendes blikket mod de store vikingetidsgrave ses tilsvarende dyreofringer, der uden besvær kan sammenlignes med fundene fra moserne. Oseberg: 15 heste, fire hunde og to okser, Gokstadgraven: 12 heste og seks hunde og i Ladbygraven: 11 heste og tre til fire hunde.

I Nydam synes de ofrede dyr at være anbragt uden for bådene, men kan dog knyttes til oldsagslaget,³¹ hvilket svarer til fundforholdene i Gokstad og til dels i Oseberg.

Nydam er – takket være de nyeste undersøgelser – det klassiske mosefund, der, hvad deponeringsformen angår, indeholder de fleste informationer. Engelhardt bemærker "... i *Egebaaden lå Gjenstandene samlede og ordnede i de forskellige Rum.*"³² Resultaterne fra de seneste udgravninger har ført til overve-

jelser om, at også det meste af udstyret fundet omkring fyrretræs båden ligeledes blev deponeret i båden, før den blev sænket i mosen.³³

Selv med udgangspunkt i den her fremsatte tolkning af våbenofferfundene kan det tidsmæssige spring på flere hundrede år – fra yngre romersk jernalder til vikingetid – forekomme vel stort. Der kan i den forbindelse gøres opmærksom på, at ofringer af dyr såvel som anvendelsen af både i forbindelse med begravelser er påvist i romersk jernalder.³⁴ Det samme gælder værktøj, der især synes at være knyttet til våbengrave.³⁵ Et gravfund fra det nordvesttyske marskland, hvor fundet af en 4,4 m lang båd udstyret med forskellige kar og beholdere samt et fornemt bæltegarniture, er et illustrativt eksempel på en samtidig begravelse, der indeholder elementer, som kan sammenlignes med mosefundenes ikke-militære udstyr.³⁶

De svenske gravfelter fra Vendel og Valsgårde er eksempler på, at der også i perioden mellem de store mosefund og de rige vikingetidsgreve findes begravelsesformer, hvor højtrangerende høvdinge eller småkonger er begravet i veludrustede både. Således fx Vendel grav XIV (7. årh.): Båd, træspand, spillebrikker, hest, hund, svin, får og okse. Valsgårde grav 6 (8. årh.): Båd, rideudstyr, spillebræt, værktøjskiste, hest, hund, svin, får og okse.³⁷

Forståelsen af mosefundene som krigsbytteofringer bygger for hærudstyrets vedkommende på den antagelse, at der blot er ofret en – ofte beskeden – del af det erobrede bytte. Der forudsættes således tilstedeværelsen af fund, der ikke er gjort, og hvis eksistens ikke kan dokumenteres.

Udgangspunktet for nærværende tolkning har været de fund, der rent faktisk er tilstede i moserne, og med de usikkerheder der er påpeget og uden at kunne påvise en fuldstændig overensstemmelse, synes der at være ganske påfaldende ligheder mellem det ikke-militære udstyr fra mosefundene og det tilsvarende inventar fra vikingetidens stormandsgrave. Med andre ord er den tabende jernalderhærs tros udvalgt på en måde, der ligger bemærkelsesværdigt tæt op ad vikingehøvdingens rejsegods.

Billedsten

Fyrretræsbåden fra Nydam har været forsynet med årer, ligesom udgraverne mener at have fundet resterne af en teltlignende konstruktion. Fartøjet har i øvrigt været bemalet, og på et ryglæn i bådens agterende er udskårne ornamenter.³⁸ Opmærksomheden er i den forbindelse blevet henledt på en gotlandsk billedsten, hvor der ses afbildninger af et stort rofartøj og ornamenter, der ligner

Gotlandsk billedsten med skibsmotiv.
(Efter F. Rieck (note 40))

fyrretræsbådens.³⁹ Det har ført til overvejelser om, at den angribende hær skulle være indskibet fra den store ø i Østersøen.⁴⁰

Billedstenene er gravsten, ornamen-

ter og figurer indgår således i en symbolkreds, der har været knyttet til dødekulten. I en fortolkning af denne billedverden er de motiver, der ses på stenene som eksempelvis skibe, vogne og dyr og de scener, de indgår i, blevet tillagt en betydning som metaforer og symboler i forbindelse med begravelsesritualer og repræsenterende en forestillingsverden med rod i den nordiske mytologi.⁴¹ Også udstyret i de rige båd- og skibsgrave fra sen jernalder og vikingetid inddrages og ses ikke blot som udtryk for den afdødes position i samfundet og som gravgaver til rejsen, men også som det materielle udtryk for myter og ritualer knyttet til begravelseshandlingen. Det ligger uden for denne artikels rammer at forfølge en sådan indfaldsvinkel på våbenofferfundenes genstandsinventar, men det kan ikke udelukkes, at der her ligger muligheder for en dybere forståelse såvel af fundsammensætningen som af de ritualer, der har været forbundet med ofringer i moserne.

Krig med mellemrum eller slægters gang

Krigsbytteofringerne ændrer karakter i løbet af jernalderen, således at de store genstandsrigge ofringer med fuldt udstyr efterfølges af mindre nedlægninger, hvor man har deponeret udvalgte genstandsgrupper blandt det erobrede bytte. Ændrede ritualer menes at være årsagen til, at man ikke længere ofrer hele det erobrede udstyr, men nu blot nøjes med at udvælge særlige genstande fra hærførernes mundering, der skal opfattes som et symbol på den overvundne hær. Denne tolkning af de sene *pars pro toto* fund er i virkeligheden en hjælpehypotese for at kunne fastholde teorien om krigsbytteofringer. Uden afsæt i tolkningen af de ældre store nedlægninger

var man næppe nået til den slutning, at også disse mindre deponeringer skulle repræsentere en hær. Når dette er sket, skyldes det blandt andet, at de samme moseområder er blevet benyttet til ofringer af såvel de store våbenfund som disse sene nedlægninger. Man har altså opfattet moserne som ramme for en lang tradition, hvor erobret krigsbytte er blevet ofret. Fund af nedrammede pæle kan muligvis have tjent som markering af offerområderne.⁴²

Dateringen af krigsbytteofringerne samler sig i et antal horisonter, der tolkes som bølger af angreb, der med års mellemrum er skyllet ind over store dele af landet.⁴³ Tillader man sig at se bort fra de mulige årsager til våbenofringerne og alene koncentrere sig om tidsmønsteret, kan der konstateres en vis regelmæssighed i deponeringerne.⁴⁴ I nogle tilfælde er ofringerne foretaget med omkring 100 års mellemrum, i andre er den tidsmæssige forskel mellem de enkelte nedlægninger mindre. De to bedste eksempler på tidsfæstelse af ofringerne ses i Illerup og Nydam. I Illerup er sekvensen Illerup A ca. 200, Illerup B ca. 230, Illerup C ca. 375 og Illerup D ca. 400. Det er også i Nydam på overbevisende måde muligt at separere og datere de enkelte nedlægninger med følgende resultat. Den sønderhuggede egebåd: begyndelsen af 200-tallet. Fyrretræs båden: begyndelsen af 300-tallet. Den store egebåd (Nydambåden): midten af 300-tallet. Nydam Id (våbenofring): slutningen af 300 – begyndelse af 400-tallet. Nydam II (beslag til sværdskeider): begyndelsen af 400-tallet. Dette fund kan være samhörørende med Nydam Id. Nydam III (små nedlægninger af lanse og spydspidser): første halvdel af 400-tallet. Nydam IV (nedlæggelse af 1000 genstande): 450 – 475.⁴⁵

Det kan naturligvis ikke udelukkes, at militære angreb har været iværksat

med regelmæssige intervaller, men såvel tidsmønsteret som det afgrænsede offerområde kan i princippet sammenlignes med en gravplads. I flere af mosefundene er der fundet vejlignende konstruktioner eller platforme, hvorfra der med generationen som tidsmæssig målestok er foretaget deponeringer, af hvilke de seneste *pars pro toto* fund genstandsmæssigt ligger tæt på, hvad rige gravfund kan forventes at indeholde.⁴⁶

Illusionen om en hær

Med udgangspunkt i de systematiske udgravninger i Ejsbøl og Illerup står det klart, at det militære udstyr i mosefundene kan repræsentere ret betydelige hærstyrker. I Illerup, hvor under halvdelen af mosebassinet er undersøgt, er tallet for plads A opgjort til mellem 300 og 400 mand,⁴⁷ i Ejsbøl Nord ca. 200.⁴⁸ Ingen kan være i tvivl om, at det er den "germanske" hær, der står opstillet her. Til mindste detalje har det været muligt at fremdrage mundering til fornemme rytterkrigere, sværd bærende officerer og mænd bevæbnet med lanser, spyd, skjolde samt bue og pil. Selv bælterne med standardudstyret bestående af kniv, fyr-tøj og pung er til stede. Selv om også Ejsbøl Mose har vist sig at rumme flere ofringer end oprindeligt antaget,⁴⁹ danner fundene fra Ejsbøl Nord stadig et af de bedste udgangspunkter for en vurdering af hærens størrelse, bevæbning m.v.

Interessant i denne forbindelse er, at der ikke i nævneværdigt omfang mangler våben til de faldne krigere eller er våben i overskud til den del af den slagne hær, der måtte være undsluppet. Hvad sidstnævnte angår, harmonerer det ikke med de regler, militærteoretikere opstiller for en enheds tab under kamp, at en angribende hær skulle være blevet totalt udslettet.⁵⁰ De flygtende styrker må

have efterladt sig våben, der burde give sig udslag i langt større afvigelser i sammensætning af våbeninventaret end tilfældet er. Lige så usandsynligt forekommer det, at de faldne krigeres fulde udrustning kan genfindes i moserne.

Hvorledes et slag rent praktisk blev gennemført vides ikke, men med krigere af forskellig bevæbning, med ryttere og officerer i hæren er det ikke usandsynligt, at der har været et i dag ukendt regelsæt forbundet med militære konfrontationer. Med styrker på flere hundrede mand har slaget under alle omstændigheder fundet sted over et større areal, og dele af de to hære må have mødtes mand til mand.

Nøje undersøgelser af sværdklinger, spyd og lansespidser fra Nydamfundet har resulteret i påvisningen af mærker forårsaget af aktiv brug af våbnene samt reparationer af gamle skader.⁵¹ Forudsat at disse ikke er en del af den rituelle ødelæggelse i forbindelse med ofringen i mosen, er en nærliggende, men ikke selvfølgelig antagelse, at sporene må stamme fra den sidste fatale kamp. Man kan således have vurderet, at skaderne ikke havde et omfang, der nødvendiggjorde reparationer, og de kan derfor stamme fra tidligere kamphandlinger. Skulle udbedring af slagmærkerne vise sig at være nødvendig, er det måske mest oplagt, at våbensmeden ville gå i gang med sit arbejde som et led i de generelle forberedelser umiddelbart forud for det planlagte militære togt. Det kan ofringen i mosen næppe kaldes, hvorfor blankvåbnene ikke blev skærpet til denne ceremoni.

De faldne på begge sider må have ligget mellem hinanden og deres våben spredt over alt i området. Selv om man har gjort sig de største anstrengelser, må man alligevel stille spørgsmålet: Hvorledes har det været muligt at skelne venners fra fjenders våben i virvaret

*Hæruddrustning eller gravgaver? Drejede trækar fra Hjortspringfundet.
(Efter F. Kaul: Hjortspringfundet. Det ældste af de store nordiske krigsbytteofre, L. Jørgensen et alii (red.): Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium, 2003)*

på slagmarken? I en vis udstrækning kan ejer- eller klanmærker have forekommet, men at det har været muligt for indsamlerne til mindste enkelthed at se forskel på udstyret fra de to hære forekommer ikke sandsynligt. Det er ligeledes vanskelig at frigøre sig fra den tanke, at de plyndringer, der gennem historien ledsager enhver krig på trods af tabuer og regler ikke også i et vist omfang skulle have fundet sted efter slagene i jernalderen.

Man kan stille spørgsmålet, om denne meget præcise rekonstruktion af modstandernes hær, som kan dokumenteres i Ejsbøl Nord, og som flere af de øvrige våbenofferfund også bærer præg

af, virkelig skulle være resultatet af et blodigt slag.

Den systematiske eller rituelle ødelæggelse af mosefundenes våbenudstyr er et centralt element i krigsbytteoffer-teorien med den tilføjelse, at dette især er karakteristisk for de tidlige offerfund. Det var bl.a. det, Worsaae kunne se bekræftet i de skriftlige kilder. Engelhardt havde oprindeligt valgt et andet spor i dette spørgsmål.⁵² Han havde iagttaget, at der også blandt jernalderens våbengrave fandtes talrige eksempler på rituel ødelæggelse, et træk der også er konstateret ved senere undersøgelser,⁵³ og hvor det kunne konstateres, at våbene var bukket og sønderhugget på

præcis samme måde som våbnene i moserne.⁵⁴ Det vil næppe bryde med almindelig analysemetode at se denne ødelæggelse af våbenudstyret i mosefundene og gravfundene som parallelle fænomener og en del af den samme rituelle praksis i forbindelse med begravelser.

Som en uforklarlig kontrast til den voldsomme destruktion står den omhyggelighed, hvormed man efterfølgende har behandlet og deponeret genstandene, tilsyneladende med det formål i detaljer at synliggøre den slagne hær mand for mand. Forholdet kan også opfattes som et ønske om at illudere en militær styrke – som en konges magtdemonstration i denne verden og et passende udtryk for rang og stand på rejsen til og opholdet i det hinsides.

En folkekonges død

Det var som nævnt Worsaae, der først blev opmærksom på de skriftlige kilder, der kunne støtte tolkningen af mosefundene som ofret krigsbytte. I beretningen om Gallerkrigene beskriver Cæsar, hvorledes keltiske stammer behandlede erobret krigsbytte, mens Tacitus i sit værk om germanerne omtaler de tilsvarende ritualer for nogle af disse folkeslags vedkommende. De arkæologiske fund viser imidlertid, at skikken med nedlæggelse af krigsbytte, som de fremtræder i mosefundene, er begrænset til det nordlige germanske område, egne som hverken Cæsar eller Tacitus besøgte. Det kan derfor ikke være denne specifikke form for offerhandlinger, de beskriver.

Mest indgående og detaljeret er Orosius' skildringer fra begyndelsen af 5. århundrede af teutonernes og kimbrernes riter i forbindelse med ofringer af krigsbytte.⁵⁵ Om end der er en vis overensstemmelse mellem beskrivelsen af disse offerhandlinger og fundene fra moserne,

må det påpeges, at den kristne spanske kirkefader er på meget lang afstand af begivenhederne, ikke mindst geografisk og ideologisk, så stor vægt kan man næppe tilskrive denne kilde.

"*Poëma danicum dialecto anglo-saxonia*" (et dansk digt på angel-saksisk dialekt) skrev G.J. Torkelin om det navnløse digt, han i slutningen af 1700-tallet havde ladet afskrive under en rejse i England. Historien om Bjovulf (Beowulf) er overleveret gennem et manuskript fra slutningen af det 10. århundrede fra Nordengland.⁵⁶ Handlingen udspiller sig hovedsagelig i Danmark, persongalleriet er danere, gøtere og sveer. Historien indledes med begravelsen af folkekongen Skjold.

*"Så drog Skjold afsted i sin skæbne stund
for livsstærk at fare i Faderens varetægt;*

*de bragte ham til det brusende hav,
de brave fæller, han bad selv om det,
skjoldungers omsorg, da han endnu
kunne tale –*

han var deres kære konge længe.

*I Havnen lå det rede, ringstavnskibet,
isklædt, med havdrift, et heltefartøj;
de anbragte så den elskede høvding,
ringenes skænker, i skibets favn,
den berømte nær masten. Der var masser af rigdomme,
leveudstyr bragt langvejs fra;
aldrig har jeg hørt om et herligere skib,
lastet med krigeres kamptøj og våben,
sværd og brynjer, bunker af skatte
lå i hans skød og skulle gå med ham
i farvandets favntag til fjerne egne."*

Historien om Bjovulf afsluttes med heltens ligfærd:

*"Nu byggede gøterne bålet til ham
ude på næsset uden nærighed,*

*kantet med skjolde til kampen og hjelme,
hærtøj med højglans som han havde bedt om;
i midten lagde de den mægtige høvding,
de klagende helte, den kære herre.
Så lod de det vågne, det vældige ligbål,
krigere på klippen; kvasrøgen rejste sig
sort over bålet, den buldrende lue
vædet af tåre – vindene tav –
til ilden havde knaset knoglernes hus,
hed til marven. I modets nød gav de sig
hen til sorgen, også den grædende gøter-
kvindeistemte sorgsang med opbundet
hår...
Så gik gøterfolket igang med at rejse
en gravhøj på brinken, som var bred og
høj,
synlig langt borte for bølgens besejre-
re,...
I gravhøjen guldbånd og ringe ...”⁵⁷*

Det ligger lige for at se kong Skjolds begravelse afspejlet i det arkæologiske materiale gennem bådnedlæggelserne fra Nydam – fyldt med våben og udstyr til rejsen. De udskårne mandshoveder,⁵⁸ der menes at have siddet på den store egetræs båd og fungeret som pullerter til fortøjning af båden, kan også opfattes som gudestøtter, der har været en del af udstyret på begravelseskibet, hvor rejsen til det hinsides blev fortaget ved at sænke det fuldtlastede skib i mosen.

Bjovulfs ligbål, hvor hele udstyret bliver brændt, er det nærliggende at sammenligne med de ligeledes brændte genstande fra Ejsbøl Nord (også i Ejsbølfundet indgår træfigurer,⁵⁹ selv om disse blev sænket i mosen og ikke lagt i en gravhøj). Med den usikkerhed, der her er blevet påpeget i brugen af de klassiske forfatteres beretninger som kildegrundlag for en tolkning af våbenofferfundene, kan man med rette rejse spørgsmålet, om sagen stiller sig anderledes for ”Sangen om Bjovulf”. For historierne om

Bjovulf er naturligvis eventyr og afspejler i deres handlingsforløb næppe historiske begivenheder.

Det væsentligste er imidlertid selve forestillingen om, at konger og høvdinge ikke blot blev begravet med deres personlige udstyr, men at ”folket”, hunden, krigerne deltog i ligfærden med gaver og våbenudstyr. Det må have været helt naturligt for de lyttende angelsaksere, at historien om Bjovulf indeholdt disse elementer. Bjovulf indgår i den angelsaksiske digtning, der i tid strækker sig fra 450 til 1066.⁶⁰ Elementer i digtet, ikke mindst det tydelige sydsandinaviske islæt, hvad angår lokalisering og personer, viser tilbage til tiden før eller omkring den angelsaksiske indvandring til England (o. 450),⁶¹ hvor nogle af folkeslagene (anglere og jyder) i øvrigt kom fra områder, hvor de store våbenofferfund har deres hovedudbredelse. Under alle omstændigheder er digtet blevet til i et nordeuropæisk/germansk stormandsmiljø, hvis forestillingsverden må have været tættere på baggrunden for de begivenheder, der førte til våbenofferne i de danske moser, end det tankeunivers, som de spanske og romerske forfattere repræsenterer.

Det forsvundne lig

Det er her forsøgt argumenteret for, at jernalderens store mosefund kan tolkes som resultatet af ceremonier i forbindelse med en konges eller høvdings ligfærd. Det kan imidlertid ikke skjules, at der mangler noget væsentligt i fundene, nemlig de fysiske rester af den døde. Mosefundenes indhold af dyreknogler viser, at bevaringsforhold ikke kan være forklaring på dette problem. Thorsbjergfundet omfatter en klædedragt, der er blevet opfattet som prototypen på jernalderkrigerens påklædning. Også her

er det påfaldende at se den slagne hærs udstyr repræsenteret gennem en enkelt mands dragt, og den tilhører da næppe heller en almindelig kriger: ringbrynje, kapper, kunstfærdigt vævet kjortel og bukser, fornemme sandaler. Hvis der til føjes de fundne hjelmdele, ornamenterede brystplader og guldarmringe kan man vanskeligt komme en høvdings eller konges dragt nærmere. Ringbrynje og hjelmdele fra Vimose kan ligeledes tolkes som tilhørende kongens personlige udstyr; det samme gælder de seneste fund af pragtudstyr og opklippede guldringe i Ejsbøl.⁶² Men heller ikke i disse fund har de jordiske rester af en konge givet sig til kende.

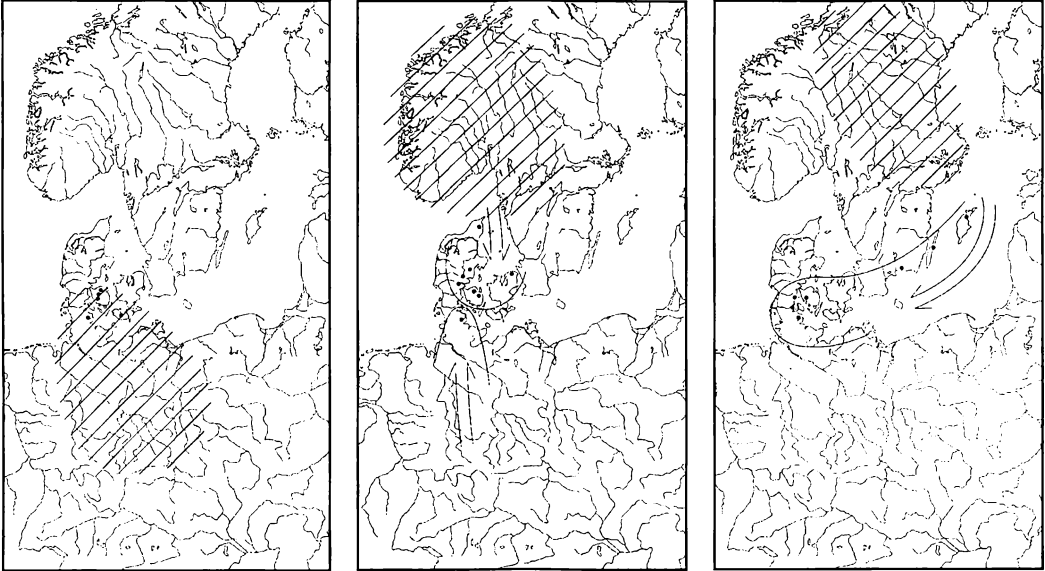
Her deler mosefundene skæbne med en gruppe gravhøje fra yngre jernalder og vikingetid. "Tomme høje" er en række af Skandinaviens storhøje blevet kaldt.⁶³ De har det til fælles, at det trods intensive udgravninger ikke har været muligt at påvise primære begravelser. Mange af de danske såvel som de øvrige nordiske høje er imponerende monumenter, som må være rejst over medlemmer af konge- og høvdingeslægter. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at også de store skibsbegravelser fra vikingetid i princippet er, om ikke tomme høje, så begravelser uden lig. I både Gokstad, Oseberg⁶⁴ og Ladby⁶⁵ har man åbnet gravkamrene og på nær enkelte knoglerester fjernet de døde, idet man i Oseberggraven dog blot har knust knoglerne fra den ledsagende (træl)kvinde. At den egentlige hensigt med disse "plyndringer" har været at bortfjerne de jordiske rester af de gravlagte kan ikke udelukkes. Omvendt er der på Himlingeøje-gravpladsen, hvor en af de tomme høje befinder sig, fundet en begravelse, hvor knoglernes position indicerer, at der er sket en skelettering før gravlæggelsen. Det er således en nærliggende antagelse, at man har foretaget en genbegravelse af skeletdelene efter

længere tids ophold andetsteds.⁶⁶ Uden at kunne påvise en direkte forbindelse mellem mosefundene og de tomme høje, synes der at være forbundet ritualer med begravelser af nogle højtrangerede personer, der indebærer en særlig behandling af den afdødes jordiske rester. I denne forbindelse er forholdene på den fynske gravplads Bregentved I interessante, idet de sammenbukkede og ødelagte våben her er deponeret adskilt fra de tilhørende brandgrave,⁶⁷ hvilket også har kunnet konstateres på andre fynske og østjyske gravpladser (jf. note 54).

Som en mulig forklaring på fraværet af gravlæggelser i de tomme høje er der blevet gjort opmærksom på "Odins Lov", som også Engelhardt lod indgå i sine overvejelser om tolkningen af mosefundene "... at alle Døde skulde brændes på Baal, sammen med alt deres efterladte Gods. Thi det var saaledes, sagde han, at Mænd kom til Valhal med det samme Udstyr som det, der havde fulgt dem på Baalet; ligeledes skulde de nyde Retten til, hvad de selv havde gravet ned i Jorden. Asken skulde man strø over Havet eller grave den ned. Efter hver fornem Mand skulde der tues en Høj..."⁶⁸

Et sådan perspektiv er principielt ikke i modstrid med den almindelige tolkning af jernalderens gravfund og kan forklare våbenofferfundenes meget varierede udstyr af våben og andet gods som udtryk for den dødes formåen og position i samfundet og måske afspejle de skriftlige kilders ikke altid gennemskuelige titler som folkekonger, konger, høvdinger m.v.

Man kan naturligvis også stille spørgsmålet, om våbenofferfundene skal opfattes som led i egentlige begravelser, eller måske blot skal forstås som "rene" kulthandlinger knyttet til en guddom. Her er tale om ritualer, der udspiller sig på tværs af det arkæologiske periodesystem, og ikke er bundet til en tidsbestemt begravelsesform. Men våbenofferne

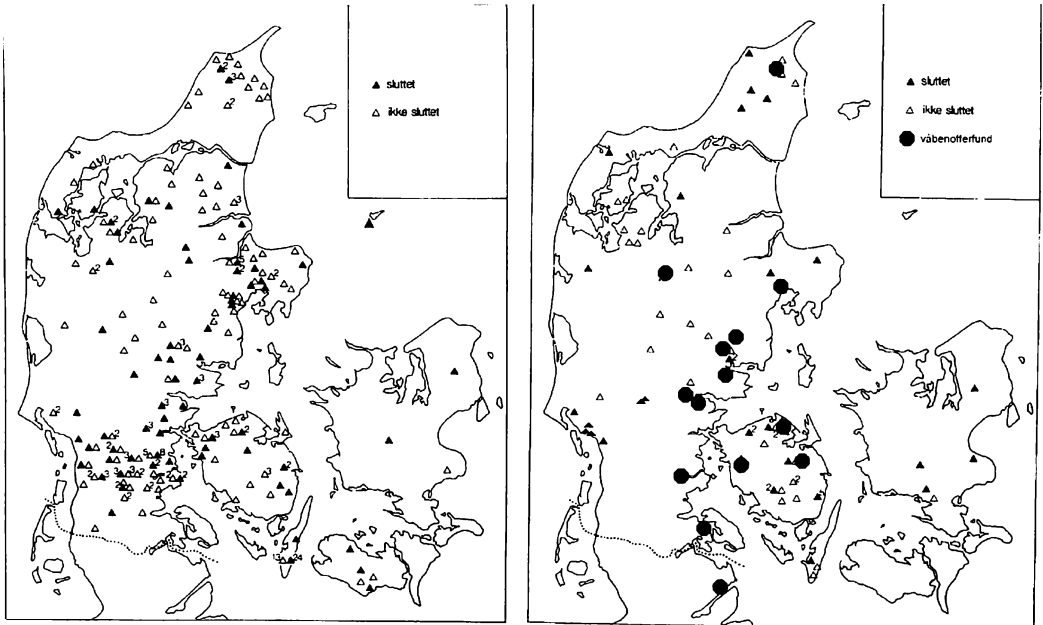
De tre kort viser, hvorfra de fremmede genstande i de danske våbenofferfund strammer, men er udbredelseskortene udtryk for krig eller almindelige kulturkontakter med naboområderne? (Efter Jørgen Ilkjær (note 20))

er naturligvis ikke upåvirkede af tidens strømninger og den materielle kultur, således er der påvist tydelig hellenistisk indflydelse i Hjortspring: Trækar med form som pyxider, og våbenudstyret der afspejler en slagorden, der minder om falanksen.⁶⁹ I romersk jernalder synes bevæbningen at rumme træk fra den romerske hærs opbygning, også i dragtudstyret fra Torsbjerg ses romersk påvirkning. Efter de store nedlæggelser i yngre romersk jernalder skifter disse fund karakter, men i de store vikingetidsgrave spores tydelige efterklange fra de ceremonier, der ledsagede de omfattende våbenoffer.

Faktum er imidlertid, at der ikke i forbindelse med mosefundene er gjort fund af menneskeskeletter, brændte eller ubrændte, der med sikkerhed kan sættes i forbindelse med offerne.

Krig eller fred

Et af de centrale punkter i tolkningen af mosefundene som krigsbytteofringer er påvisningen af, at proveniens for fundgrupper eller dele heraf kan henføres til landskaber, der ligger uden for mosefundenes nærområde. Det er imidlertid væsentligt at konstatere, hvorledes langt den største del af genstandsinventaret udgøres af, hvad der er kaldt nordgermanske typer, hvis oprindelsessted meget vel kan være i mosefundenes udbredelsesområde.⁷⁰ Til belysning af spørgsmålet om de angribende hærs oprindelsesområde har analyser af kamaterialet fra Illerup og Vimose spillet en væsentlig rolle, idet man her dels i konstruktionen af kammene, dels i valg af råmateriale har kunnet se forbindelser til det sydlige Norge og vestlige Sve-

Våbengravenes udbredelse i ældre (kort 1) og yngre romersk jernalder (kort 2), hvor også de store våbenofferfund er indtegnet (Efter Hedager 1992 (note 82) med tilføjelser).

rige.⁷¹ I to nye arbejder, omhandlende sjællandsk materiale fra gravpladsen Skovgårde⁷² og værkstedspladsen Hørup,⁷³ stilles der spørgsmålstegn ved denne håndfaste proveniensbestemmelse af kammaterialet fra Illerup og Vimose.

Det er da også blevet fremført, at flere af de angribende hære meget vel kan komme fra våbenofferfundens nærmeste opland, og at de fremmede genstande i mosefundene kan tolkes som spor efter en international krigerklasse, der har indgået i hæren.⁷⁴

Med våbenofferfundenes indhold af skibe og tross er det dog ganske nærliggende at forestille sig et oversøisk angreb. Det er således logisk at søge i fundmaterialet efter forbindelser til fjernere liggende egne. Men det er værd at bemærke, hvorledes de fjendtlige hære altid angriber de områder, der ligger nær-

mest deres hjemlande. I anden sammenhæng, hvor en forestilling om krig ikke danner den overordnede begrebsramme, ville sådanne spredningsmønstre blive tolket på anden vis. De bølger af angreb, som ifølge teorien om krigsbytte er blevet iværksat mod forskellige egne af landet fra Skandinavien og Østersøområdet, ville blive set som udtryk for almindelig kulturindflydelse med udveksling af genstande, der helt efter den arkæologiske lærebog har sat sig spor i naboombådets genstandsmateriale.

Ligeledes kan man helt elementært betragte fordelingen af våbengrave fra romersk jernalder i sammenhæng med udbredelsen af krigsbytteofferfundene. Heraf fremgår det ganske klart, hvorledes antallet af våbengrave aftager i løbet af yngre romersk jernalder i nogle af de områder, især Østjylland og Vestfy, hvor de store våbenofferfund lig-

ger. Dette er påfaldende og kræver en forklaring. Den neutrale konstatering er, at man har ændret deponeringsmåde. I ældre romersk jernalder har man valgt at lade våbnene indgå i gravinventaret, mens man i yngre romersk jernalder i stort omfang har henlagt dem i moserne. Med krigsbytteofferteorien som tolkningsmodel opstår der et forklaringsproblem, idet man må forvente, at sejherrerne fra de store slag ville give sig til kende i gravfundene gennem rigt udstyrede (våben)grave. Med tolkningen af mosefundene som led i et begravelsesritual bliver mosefundenes våbenudstyr knyttet til den lokale befolkning, og det generelle fundbillede af våbengravnens udbredelse i romersk jernalder, og skiftet i deponeringsformen bliver mere forståeligt. Til støtte for dette kan der peges på forekomsten af, hvad der kan opfattes som våbenløse krigergrave karakteriseret af tilstedeværelsen af brede (militær)bæltespænder og i nogle tilfælde en kraftig kniv.⁷⁵ Udbredelsen af de gravfundne spillebrækker og træspænder med beslag fra yngre romertid, der opfattes som statusindikerende genstande⁷⁶ fremviser i lighed med våbengravene en udbredelse med tyngdepunktet mod øst. Også her kan våbenofferfundene opveje den skæve fordeling. Det samme gør sig i nogen udstrækning gældende for spredningen af guldringe, ligesom det kan nævnes, at det seneste fund af et pragtbælte i Ejsbøl har sin klare parallel i et gravfund fra Slesvig-Holsten.⁷⁷

Men den måske væsentligste grund til at anfægte tolkningen af mosefundene som resultatet af krigshandlinger er den underliggende forestilling om et samfund, der gennem adskillige århundreder i jernalderen har eksisteret under en permanent krigstrussel. Det er denne opfattelse, der ikke passer med det generelle billede af perioden. Boplads med store velbyggede gårde dukker op,

jernudvindingen i Jylland når sit maksimum, den romerske import kontrolleres og distribueres fra det sydsandinaviske område, der har indtaget en dominerende og kontrollerende rolle i forholdet til de mellem- og nordskandinaviske landskaber.

De omfattende krigshandlinger burde resultere i fund af befæstede bopladser i krigsbytteofferfundenes udbredelseområde, hvilket ikke er tilfældet – de findes til gengæld i rigt mål på de store Østersø-øer og i de mellemskandinaviske landskaber. Spørgsmålet er, om ikke det militære tryk har været rettet fra syd mod nord som et ledsagefænomen til udøvelsen af kontrollen med handel og udveksling.

Told og skat

Et sidste og af mosefundene uafhængigt element i teorien om krigsbytteofferfundene udgøres af de såkaldte folkevolde og sejlspærringer, der for de mest markantes vedkommende er samtidige med våbenofferfundene og forekommer i de samme områder. Anlægge- ne er, ikke mindst hvad gælder søspærringerne, blevet set som forsvarsværker mod indtrængende flåder, andre menes at være civile kontrolanlæg.⁷⁸ Voldanlægge- ne er ligeledes blevet tolket som forsvarsanlæg, men er også, som følge af deres placering på tværs af blandt andet hærvejen og dermed den naturlige transportkorridor på den jyske halvø, blevet set som anlæg til kontrol af trafikken. Sejlspærringer har ikke kunnet forhindre landgang overalt på den ubefæstede kyst, og en angriber kunne uden større forsinkelse trænge frem mod sit mål. Det kan heller ikke have voldt de store vanskeligheder at omgå jordværkerne og fortsætte fremrykningen. Som rene militære anlæg giver sejlspærringer og volde ikke mening.

Det er alment accepteret, at der i løbet af romersk jernalder er sket en forskydning af magten til større geografiske enheder, der har omfattet befolkningsgrupper, som ikke har været forbundet gennem de traditionelle slægtskabssystemer. Det betyder, at fred og sikkerhed på troværdig vis har skullet garanteres af en konge eller høvding. Det må omfatte ret til den nødvendige magtudøvelse, samt at denne håndhævelse må have fundet sted inden for et geografisk defineret område. Jernalderens voldanlæg og diger kan have markeret grænserne for disse "lande", der, som sejlspæringer viser, også har omfattet mindre farvandsområder. Krigsbytteofferfundenes fordeling på den jyske halvø menes at kunne støtte en sådan opdeling i territorier.⁷⁹ Her har man haft ret til opkrævning af skat, og af den rejsende eller handlende har man opkrævet afgifter til lands og til vands. Volde og spæringer kan således være synlige beviser på, at man har benyttet sig af de måske af romerne lærte og aldrig siden glemte begreber told og skat.⁸⁰ De ofte massive grænsedragninger har naturligvis også haft til formål at synliggøre for enhver, at illegal overskridelse ikke ville forblive ustraffet.

Som instrument til denne magtudøvelse har kongen eller høvdingen haft rådighed over en hird eller lille hær, hvis medlemmer stod i personligt troskabsforhold til ham. Tolkning af våbenofferfundene som led i en begravelsesceremoni synes at forudsætte, at kongen rent faktisk var ejer af et rustkammer med de våben, der fulgte med i moserne⁸¹, eller at hirden, som det beskrives i Bjovulf, var pålagt forpligtelser i denne forbindelse. Hvorvidt sådanne former for våbenkontrol kan indpasses i en samfundsteoretisk ramme skal ikke diskuteres her. Men at opfatte de store mosefund som udtryk for en centralisering

og hierarkisering i en periode i jernalderen på baggrund af en indre udvikling snarere end et resultat af fremmede hæres indfald, synes ikke nødvendigvis at være i modstrid med de senere års store synteser over perioden.⁸²

Hvilken krig?

Udgangspunktet for denne artikel har været de store mosefund i Jylland og på Fyn. Det bør imidlertid fremhæves, at antallet og fundsammensætningen såvel som spredningen af våbenofferfund henlagt i moser er langt større, end de her omtalte lader formode.⁸³ Hertil kommer de fund, der er fremkommet på tørt land, og som omfatter nogle af de samme karakteristika som vådbundsfundene. Det er også væsentligt at understrege, at fænomenet ikke blot er knyttet til århundrederne efter Kristi fødsel, men strækker sig fra 4. århundrede f. Kr. Det samlede fundbillede fremstår således langt mere nuanceret, end de store mosefund giver indtryk af, men det er på baggrund af dem, de efter denne forfatters mening fiktive jernalderkrige er blevet ført.

Hvad der bragte Worsaae på sporet af tolkningen af mosefundene, melder historien ikke noget om. Det kan have været læsningen af Tacitus og de øvrige skriftlige kilder, men det er tankevækkende, at teorien udvikles i en urolig tid med De Slesvigske Krige på nærmeste hold, og at det endelige forslag fremsættes i et skrift fra 1865 om Sønderjyllands historie.⁸⁴ Året før havde den danske hær lidt nederlag ved Dybbøl. Danske kanoner blev slæbt bort af Bismarcks tropper, Nydamfundet selv blev tysk krigsbytte – og et dansk offer. Om Worsaae lod sig påvirke af tidens dramatiske begivenheder i tolkningsprocessen kan naturligvis ikke afgøres, men hans sam- og eftertid lod sig overbevise om, at dette

var løsningen på gåden om jernalderens våbenofferfund. Samtidig så Engelhardt i 1863 og igen i 1867 lighederne mellem våbenofferfundene og jernalderens våbengrave, lod "Odins Lov" indgå i forståelsesrammen og havde også blik for det etnografiske materiale. *"Blandt mange andre lignende Exempler skulle vi endnu omtale de hos Fladhovede Indianere (Chinoker) ved Colombias Flodens Munding herskende Begravelseskikke. Det døde Legeme lægge de i den bedste Kano, de kunne skaffe. Rundt om Kanoen hænges Tinkopper, Kjedler, Tallerkener, Bomuldstøi, rødt Klæde, Skind og overheadet Alt, hvad de selv sætte mest Pris paa, og som det er vanskeligst for dem at erholde. Indeni Kanoen lægge de Aarer, Spyd, Buer og Pile samt Fødemidler og hvad de ellers anse for nødvendigt til den lange Reise. Der er fundet Perler, Dyreskaller, Messingknapper og smaa Mønter i Munden paa Skeletter." "Førend de forlade Graven, bliver Alt hvad der er henlagt ved Liget gjort ubrugeligt. Der slaaes Huller i Kjedler, Kander og Kurve; man bryder Buer og Spyd, og hvis der er et Gevær med, tages Laasen af".⁸⁵*

Det er således ikke et nyt synspunkt, der her er bragt til torvs, men næsten 150 år gamle tanker, der ikke fik den opmærksomhed, de fortjente. Conrad Engelhardt døde i 1881. Selv om man året før ved Gokstad nær Olsofjordens munding havde udgravet den første af de sto-

Krigsbytteoffer. Forgylde kanoner fra de besejrede hære, herunder danske kanoner fra 2. Slesvigske Krig, pryder Siegessäule i Berlin, symbolet på grundlæggelsen af det tyske rige i 1871.

re skibsgrave fra vikingetid, havde Engelhardt næppe mulighed for at overveje den tolkning, der her er blevet fremført: At jernalderens store våbenofferfund er resultatet af riter i forbindelse med stormandsbegravelser.

Noter

- 1 Ideen til denne artikel opstod som et sammenfald af læsning af Beowulf og en præsentation af de senere års fund fra Nydam. I forbindelse med arbejdet har jeg mødt overraskede smil såvel som let panderynken, men altid stor beredvillighed fra de involverede til at stille deres viden til rådighed – med medfølgende kommentarer.
Særlig tak til Nydamudgraverne museumsinspektørerne Peter Vang Petersen og Flemming Rieck, Nationalmuseet, mag.art. ph.d. Anne C. Sørensen, Roskilde og min kollega på Roskilde Museum museumsinspektør Jens Ulriksen. Arkitekt MAA Isabel Duckett har på smukkeste vis løst opgaven om opsætning af det uensartede illustrationsmateriale. Skriveriet har fundet sted, når lejlighed gaves hjemme og på Roskilde Museum, derfor også tak til begge afsnit af hjemmefronten med løftet om, at krigen er slut, våbnene begravet og bøgerne sat på plads (2003). Nærværende artikel er med få ændringer trykt i ROMU Årsskrift fra Roskilde Museum 2005. Roskilde 2006.
- 2 Jørgen Ilkjær: *Gegner und Verbündete in Nordeuropa während des 1. bis 4. Jahrhunderts*, A. Nørgård Jørgensen & B. L. Clausen (red.): *Military Aspects and Scandinavian Society in a European Perspective, AD. 1-1300*, PNM, *Studies in Archaeology & History*, Vol. 2, 1997, s. 55.
- 3 Conrad Engelhardt: *Thorsbjerg mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund, bind I, 1863* (1969). Conrad Engelhardt: *Nydam mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund, bind II, 1865* (1970). Conrad Engelhardt: *Kragehul- og Vimosefundene. Sønderjyske og fynske mosefund, bind III, 1867 og 1869* (1970).
- 4 J.J.A. Worsaae: *Om Slesvigs eller Sønderjyllands oldtidsminder, 1865*.
- 5 Mosefundenes historie og tolkning er beskrevet af Mogens Ørsnes i forbindelse med udgivelsen af Conrad Engelhardts afhandlinger. M. Ørsnes: *Om mosefundenes tolkning*, C. Engelhardt: *Thorsbjerg Mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund, bind I, 1969*, s. XXI ff, M. Ørsnes: *Om Nydamfundet*, C. Engelhardt: *Nydam Mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund, bind II, 1970*, s. v ff. M. Ørsnes: *Om Kragehulfundet og Vimosefundet*, C. Engelhardt: *Kragehul- og Vimosefundene. Sønderjyske og fynske mosefund, bind III, 1970*, s. V.
- 6 Lars Jørgensen: "The "Warriors, Soldiers and Conscripts" of the Antropology in the Late Roman and Migration Period Archaeology", B. Storgaard (edt.): *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods*, PNM, *Studies in Archaeology & History*, Vol. 5, 2001, s. 9-19.
- 7 Charlotte Fabech: "Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation", C. Fabech & J. Ringtved (red.): *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, s. 284. Fabech har i anden sammenhæng argumenteret for at tolke de skånske offerfund fra Sösdala, Fulltofta og Vennebo som efterladenskaber efter en døde kult, se C. Fabech: "Offerfundene fra Sösdala, Fulltofta og Vennebo. Eksempler på rytternomadiske riter og ceremonier udført i sydkandinaviske jernaldersamfund", G. Steinsland et alii (red.): *Nordisk Hedendom, 1991*, s. 103-112.
- 8 Mogens Ørsnes & J. Ilkjær: "Offerfund", S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Da klunger i muld - 25 års arkæologi i Danmark. Det Kgl. Nordiske Oldskriftsselskab & Jysk Arkæologisk Selskab, 1993*, s. 217.
- 9 Conrad Engelhardt: *Kragehul- og Vimosefundene. Sønderjyske og fynske mosefund. Bind III, 1867 og 1869* (1970), tillæg II.
- 10 Conrad Engelhardt: *Thorsbjerg mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund, bind I, 1863* (1969), s. 13.
- 11 Conrad Engelhardt: *Kragehul- og Vimosefundene. Sønderjyske og fynske mosefund, bind III, 1867 og 1869* (1970), s. 31.
- 12 Mogens Ørsnes: *Ejsbøl. Waffnopferfunde des 4.-5. Jahrh. nach Chr. Nordiske Fortidsminder, serie B 11, 1988*, s. 154.
- 13 Sst., s. 110 nr. 9367.
- 14 Sst., s. 158.
- 15 G. Rosenberg: *Hjortspringfundet. Nordiske Fortidsminder, 3. bind, 1. hefte, 1937*, s. 16 og 36.
- 16 Jørgen Ilkjær: *Illerup Ådal. Mosefundenes kronologi og proveniens. Et resumé*. Jysk Arkæologisk Selskab, 1994, s. 13.
- 17 Harald Andersen: *Afsked med Ådalen. Kuml 1956*, s. 16.
- 18 Sst., s. 17.
- 19 Sst., s. 16f.
- 20 J. Ilkjær: *Illerup Ådal – et arkæologisk tryllespejl, 2000*, s. 116f.
- 21 Note 17 s. 8ff og note 20 s. 102.
- 22 Note 17 s. 15.
- 23 Erik Jørgensen & P. Vang Petersen: "Nydam mose, nye fund og iagttagelser", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen*

- af det romerske Imperium, 2003, s. 258-284.
- 24 Svend Erik Albrethsen: "Logistical problems in Iron Age warfare", A. Nørgård Jørgensen & B.L. Clausen (edt.): *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD. 1-1300*, PNM, *Studies in Archaeology & History*, Vol. 2, 1997, s. 210-219.
- 25 Fundlister over det ikke-militære udstyr i de klassiske våbenofferfund og udvalgte storsandsgrave fra vikingetid findes i ROMU Årsskrift fra Roskilde Museum 2005, Roskilde 2006.
- 26 Klavs Randsborg: *Hjortspring. Warfare & Sacrifice in Early Europe*, 1995, s. 33ff.
- 27 Note 9.
- 28 Jvf. note 25.
- 29 D. Ellmers: "Zum Trinkgeschirr der Wikingerzeit". *Offa* 21/22, 1964/1965, s. 21-43.
- 30 Mogens Ørnsnes: *Sejrens Pris. Våbenofre i Ejsbøl Mose ved Haderslev*, 1984. Flemming Kaul: "Hjortspringfundet. Det ældste af de store nordiske krigsbytteofre", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 215.
- 31 Conrad Engelhardt: *Nydam mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund*, bind II, 1865 (1970), 36ff.
- 32 Sst., s. 4.
- 33 Mundtligt meddelt af Flemming Rieck.
- 34 Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid. Ældre jernalder 500 f. Kr. - 400 e. Kr.*, 2003, s. 295f. Tove Hatting: "Die Haustierte von Skovgårde", P. Ethelberg et alii: *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland. Nordiske Fortidsminder*, serie B 19, 2000, s. 405-408.
- 35 Xenia P. Jensen: "Vimosefundet", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 234 med henvisning.
- 36 *Der Thron aus der Marsch. Ausgrabung ab der Fallward bei Wremen im Landkreis Cuxhaven I*, 1995, s. 17ff.
- 37 *Fundsammensætningen i gravene fra Vendel og Valsgårde* er udarbejdet af mag.art. ph.d. Anne C. Sørensen, som venligst har stillet dem til rådighed for forfatteren.
- 38 Flemming Rieck: "Håbet om det overordentlige". *Skalk* nr. 1, 1994. F. Rieck: "Mere fra Mosen". *Skalk* nr. 6, 1997. F. Rieck: "Skibene fra Nydam mose", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 296-309. F. Rieck & E. Jørgensen: "Non-military equipment from Nydam", A. Nørgård Jørgensen & B.L. Clausen: *Military Aspects and Scandinavian Society in a European Perspective, AD. 1-1300*. PNM. *Studies in Archaeology & History*, Vol. 2, 1997, s. 222-225.
- 39 Det er den almindelige opfattelse, at der i området i denne periode næppe fandtes anvendeligt fyrretræ til bygning af både. Pollendigrammerne giver ikke noget entydigt svar på dette spørgsmål.
- 40 Flemming Rieck: "Skibene fra Nydam mose", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 203ff.
- 41 A. Andrén: "Doors to other Worlds: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspective", *Journal of European Archaeology*, vol. 1, 1993, s. 33-55.
- 42 Note 12 s. 139.
- 43 Jørgen Ilkjær: *Illerup Ådal. Mosefundenes kronologi og proveniens. Et resumé*. Jysk Arkæologisk Selskab, 1994, s. 22. J. Ilkjær: *Illerup Ådal - et arkæologisk tryllespejl*, 2000, s. 69ff.
- 44 Jørgen Ilkjær: "Danske krigsbytteofringer", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 46.
- 45 Note 23, s. 263ff.
- 46 Fx Hans C. H. Andersen: "Nye undersøgelser i Ejsbøl mose", L. Jørgensen et alii (red.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium*, 2003, s. 246-256.
- 47 Note 20 s. 136f.
- 48 Mogens Ørnsnes: *Sejrens Pris. Våbenofre i Ejsbøl Mose ved Haderslev*, 1984.
- 49 Note 46.
- 50 Note 24 s. 216.
- 51 Lotte Hedeager: "Danernes Land", Olaf Olsen (red.): *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* bd. 2, 1988, s. 256f.
- 52 Note 10, s. 13ff.
- 53 Mogens B. Henriksen: "Bregentved I. En gravplads ved Ringe Sø med våbendeponeringer fra yngre romersk jernalder", *Fynske minder* 1989, s. 67-76.
- 54 Museumsinspektør Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer, takkes for oplysningerne.
- 55 Mogens Ørnsnes: *Om mosefundenes tolkning*, C. Engelhardt: *Thorsbjerg Mosefund. Sønderjyske og fynske mosefund*, 1969, s. XXIII.
- 56 *Sangen om Bjovulf. Dansk gengivelse ved Andreas Haarder*, 2001.
- 57 Note 56.
- 58 Note 40 s. 307.
- 59 Note 12, s. 139ff.
- 60 Andreas Haarder: *Det episke liv. Et indblik i*

- oldengelsk heltedigtning. Berlingske leksikon bibliotek, 1979.
- 61 Sst., s. 15f.
- 62 Note 46, s. 250.
- 63 Harald Andersen: Tomme høje. Kuml 1951, s. 91-135.
- 64 K.E. Schreiner: "Menneskeknoklene fra Osebergskibet og andre Norske Jernalderfund", A.W. Brøgger & H. Schetelig (red.). Osebergfundet, bind V, 1916, s. 81ff.
- 65 Anne C. Sørensen: Ladby. A Danish ship-grave from the Viking Age. Ships and Boats of the North. Vol. 3, 2001, s. 107.
- 66 Mogens Schou Jørgensen: "Das Gräberfeld Himlingeøje", Ulla Lund Hansen et alii (red.): Himlingeøje - Seeland - Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen, Nordiske Fortidsminder, serie B 13, 1995, s. 126f.
- 67 Note 53.
- 68 S. Sturlason: Heimskringla. Norges Kongesagaer. Oversat fra oldislandsk af Johannes V. Jensen og Hans Kyrre, 1948, s. 54.
- 69 Note 26.
- 70 Note 8 s. 219.
- 71 Note 16 s. 24.
- 72 Per Ethelberg: Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n.Chr. auf Seeland, Nordiske Fortidsminder, serie B 19, 2000, s. 104ff og 189.
- 73 Søren A. Sørensen: Hørup - en sjællandsk værkstedsplads fra romersk jernalder, 2000, s. 38ff og 50.
- 74 Ulla Lund Hansen et alii.: Himlingeøje - Seeland - Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen, Nordiske Fortidsminder, serie B 13, 1995, s. 406.
- 75 Fx Per Ethelberg: "Hjemsted 2 - tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e.Kr". Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, 3, 1990, s. 198ff. Museumsinspektør Per Ethelberg, Haderslev Museum takkes for henvisningen.
- 76 Note 74 s. 235ff, fig. 8.14 og fig. 8.15.
- 77 Claus Carnap-Bornheim: "Pragtbælterne fra Ejsbøl mose og Neudorf - Bornstein", L. Jørgensen et alii (red.): Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium, 2003, s. 240-245.
- 78 Anne Nørgård Jørgensen: "Sea defence in the Roman Iron Age", B. Storgaard (edt.): Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods. PNM. Studies in Archaeology & History Vol. 5, 2001, s. 67-82.
Anne Nørgård Jørgensen: "Befæstning og kontrol af færdsel til lands og til vands i førromersk og romersk jernalder", L. Jørgensen et alii (red.): Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium, 2003, s. 194-210.
- 79 Jørn Lønstrup: "Mosefund af hærudstyr fra jernalderen", P. Mortensen & B. Rasmussen (red.): Fra stamme til stat - 1. Jernalderens stammesamfund. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 1988, p. 93-99.
- 80 H. Neumann: "Olgerdiget - et bidrag til Danmarks tidligste historie". Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 1, 1982, s. 65ff.
- 81 Tacitus har kendskab til stammer mod nord i "oceanet", hvor våbnene "er låst inde og under bevogtning af en slave!" Niels W. Bruun & A. Lund: Tacitus Germania I. Wormianum, 1974, s. 77.
- 82 Ulla Lund Hansen: "Römischer Import im Norden". Nordiske Fortidsminder. Serie B 10, 1987. Lotte Hedeager: Danmarks Jernalder. Mellem stamme og stat, 1992. Samt note 74.
- 83 Note 44.
- 84 Mosefundenes rolle i den nationale strid mellem Danmark og Tyskland og de dertil knyttede personer er indgående beskrevet af Stine Wiell i flere arbejder, bl.a. Stine Wiell: "Danmarks mosefundspioner. Arkæologen Conrad Engelhardt og hans virke", L. Jørgensen et alii (red.): Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske Imperium, 2003.
- 85 Note 11, s. 14f.

Ryttergårde og byggeskik

En kritisk kommentar

Bjarne Stoklund

Fortid og Nutid, september 2006, s. 221-231

Mag. art. Jon Vedel tog i *Fortid og Nutid* 2005:4 et klassisk etnologisk tema, de særlige bygningskonstruktioner i Nordvestsjælland, op til kritisk nyvurdering. I lyset af de aldrig tidligere udnyttede byggeregnskaber fra det 1. sjællandske rytterregiment fremsatte Vedel den tese, at der ikke var tale om gamle byggetraditioner, men om en ny, træbesparende teknik, som rytteradministrationen indførte i 1690'erne. Dette debatindlæg sætter Vedels artikel ind i en faghistorisk sammenhæng, stiller spørgsmålstejn ved den nye teses holdbarhed og forsvarer den ældre tolkning af byggeskikken i Odsherred,

Bjarne Stoklund, f. 1928. Fra 1958 til 1971 museumsinspektør på Frilandsmuseet i Sorgenfri og fra 1971 til 1996 professor i europæisk etnologi ved Københavns Universitet. I sit forfatterskab har han især beskæftiget sig med etnologiens metoder og faghistorie, kulturlandskabet og dets udnyttelsesformer, dansk bondekultur og nordatlantisk byggeskik.

I *Fortid og Nutid* 2005:4 publicerede historikeren Jon Vedel en interessant artikel med titlen "Rytterhuse og ryttergårde. Om byggeskik i det nordvestlige Sjælland". I den vender han tilbage til et af etnologiens klassiske temaer: de særlige bindingsværkskonstruktioner, som findes i det nordvestlige Sjælland, og han forsøger sig med en radikalt ny tolkning af disse kulturelle særtræk. Det er sympatisk og forfriskende, at en forsker uden for det etnologiske lav tager et af de klassiske temaer op, så meget mere som den yngre generation af etnologer helt synes at have tabt interessen for kultur-

historiske problemer af den art. Der kan imidlertid være grund til fra etnologisk hold at komme med nogle kritiske kommentarer, dels fordi den fremsatte hypotese forekommer temmelig usandsynlig og dårligt underbygget, og dels fordi forfatterens manglende orientering i forskningsfeltet får ham til at tegne et lidt skævt eller ufuldstændigt billede.

Den etnologiske forskning, som Jon Vedel vender sig imod, skyldes Axel Steensberg og navnlig Grith Lerche, som i 1966 skrev en magisterafhandling med titlen *Sidebåndskonstruktioner. En redegørelse for det nordvestsjællandske*

*bindingsværk, dets oprindelse og forbindelse med andre bladningstyper.*¹ Ifølge Axel Steensbergs tolkning, som Grith Lerche bygger videre på, kan de blade-samlinger, som man finder i Odsherreds bindingsværk, tolkes som senmiddelalderlige, "gotiske" konstruktioner, der har holdt sig som relik i Odsherred, men kan påvises andre steder på Sjælland i særligt gamle bygninger. Når jeg føler mig kaldet til at gå ind i diskussionen, så skyldes det, at jeg omtales som en af de forfattere, der "ret kritikløst (har) overtaget Grith Lerches resultater". Mit eneste bidrag er en lille populær artikel om byggeskikken i Odsherred i *Turist-årbogen for 1968*, hvor jeg ganske rigtigt videregiver Steensberg/Lerche tolkningen, og hvor jeg – ifølge Vedel – har forsømt at udnytte ryttergodsmaterialet (hvad man vel heller ikke kunne forvente til en populær artikel).²

Bondegårdsundersøgelserne

Jon Vedel indleder sin artikel med en redegørelse for Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, som indledtes i 1944 under Axel Steensbergs ledelse. Eller rettere, vi får lidt at vide om starten på disse undersøgelser, og at det senere var Svend Jespersen, som havde ansvaret for undersøgelserne. Men det havde været rimeligt at nævne, at de efter hans død blev videreført af den senere leder af Frilandsmuseet, Peter Michelsen, og da han kunne afslutte undersøgelserne i 1960, var der samlet materiale til belysning af byggeskikken i alle egne af landet. Peter Michelsen gjorde i 1962 status over undersøgelserne i en større oversigtsartikel³, og han vendte tilbage til emnet, da Frilandsmuseets 100-års jubilæum i 1997 blev fejret med et nordisk seminar om Frilandsmuseernes teori og praksis og de dertil knyttede bon-

degårdsundersøgelser.⁴ Mit bidrag til dette seminar havde titlen *Fra Mejborg til Jespersen. Bondegårdsundersøgelser i kulturhistorisk og museologisk perspektiv*. Her søgte jeg at give svar på følgende spørgsmål: "Hvorfor blev den landlige byggeskik, dens udvikling og dens regionale variationer et vigtigt vidensfelt? Hvad var det for spørgsmål, man søgte at give svar på? Hvilke ændringer i opfattelsen skete der undervejs? Hvilke synspunkter og metoder brødes med hinanden? Og endelig: Hvorfor tabte dette forskningsfelt i løbet af 1960'erne næsten helt interessen?"

Jeg skal her ikke gentage redegørelsen for den faghistoriske udvikling, men blot pege på nogle sammenhænge, som er vigtige, hvis man vil forstå interessen for et tema som de særlige konstruktionsformer i Odsherred. Studiet af de danske bondebygninger startede for alvor i de sidste årtier af det 19. århundrede, stimuleret af forsøgene på at trække ikke blot en sproglig, men også en "etnografisk" grænse mellem dansk og tysk i det omstridte grænseland, Slesvig. Ideelt set burde den såkaldt "saksiske" gård (på Frilandsmuseet repræsenteret af gården fra Ostensfeld), langs Sli-Dannevirke-linjen mødes med den firlængede gård, der blev betragtet som den nationale danske gårdform. Det gjorde den bare ikke i virkeligheden, men det problem gav Peter Lauridsen en elegant løsning på. Mens Reinhold Mejborg havde gennemtrawlet Slesvig for at tegne og beskrive de mange forskellige gårdformer, så havde Lauridsen været i arkiverne, både i Slesvig og i kongeriget. Disse undersøgelser havde overbevist ham om, at den firlængede gård var et relativt sent resultat af en udvikling, hvis første stadium var en simpel, énlænget gård med bolig og stald. Gårde af denne type fandt man netop i grænseområdet nord for den saksiske gård, og disse gårde var

altså egentlig mere genuint danske end de sene firlængede. Således løste Peter Lauridsen problemet om den etnografiske grænse i Slesvig og skitserede samtidig et udviklingsskema for den danske gård fra énlænget, over to- og trelænget til den firlængede gård.⁵

Historisk-geografiske studier

Da kampen om den etnografiske grænse ebbede ud efter 1920 – eller blev overladt til nationale stridsmænd som Claus Eskildsen – så blev Lauridsens evolutionistiske skema vejledende for et halv århundredes bondegårdsforskere, der gennem både arkivstudier og arkæologiske undersøgelser søgte efter holdepunkter for det formodede udviklingsforløb. Undervejs skete der imidlertid en teoretisk forskydning: evolutionismen blev til diffusionisme, også kaldt den historisk-geografiske metode. Målsætningen var stadig at klarlægge udviklingsforløb, men nu skete det via en analyse af ”kulturens veje”. Den første professor i etnologi i Sverige, Nils Lithberg, talte i 1918 om, at de kronologiske afsnit ved en sådan geografisk analyse kunne aflæses som årringene i et træ, og Svend Jespersen, som startede Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, skrev om ”denne vidunderlige geografiske metode”.⁶

Samtidig blev bondegårdsforskernes interessefelt udvidet; hvor man før næsten udelukkende havde været optaget af gårdformerne, kom nu også konstruktionerne ind i billedet. Den klassiske kulturhistoriske opfattelse, som man kan finde i Troels-Lunds *Dagligt Liv i Norden* og i Bernhard Olsens første planer for Frilandsmuseet, regnede med en udvikling fra rene træhuse over bindingsværk til grundmurede bygninger. Den tese fik et grundskud i 1914, da den alsidige museumsmand Chr. Axel Jen-

sen i en lille artikel påviste ”primitive” forløbere for bindingsværket på dansk grund, tilsyneladende med rødder ned i oldtiden.⁷ Den nyvakte interesse for konstruktionerne kom bl.a. til udtryk i det kort over regionale variationer i de danske bondegårdes byggemåde, som Halvor Zangenberg publicerede i 1925, og som siden er blevet reproduceret mange gange.⁸ I Tyskland taler man om en særlig ”*Gefügeforschung*”, som spillede en rolle i perioden ca. 1930-60.

Da Nationalmuseets store undersøgelser begyndte i 1944, var inspirationen fra den diffusionistiske analysemåde tydelig. Målsætningen var en landsdækkende kortlægning af gårdformerne, stuehusenes grundplaner samt konstruktionerne. Det er derfor misvisende, når Vedel i artiklens manchete skriver, at ”undersøgelsen blev koncentreret om afsides beliggende områder, hvor man håbede at finde eksempler på ældre byggeskik”. Men det er klart, at reliktbegrebet spillede en vigtig rolle i denne betragtningsskema. Relikter fandt man i lokaliteter, som endnu ikke var blevet berørt af innovationsbølgerne. Derfor var arkitekt Engquist også optaget af, at gårdene på Nyord havde en ”énlænget” karakter, med bolig og stald under samme tag, selvom man udmærket var klar over, at det også havde en funktionel forklaring. Når ”opdagelsen” af den lille ø blev kaldt ”*appelsinen i turbanen*” var det dog snarere, fordi man her fandt et levende landsbysamfund, som havde bevaret mange gamle træk i organisationen. På lignende måde var hovedårsagen til, at man kaldte Læsø et ”*relikt-område*”, at der endnu omkring 1950 var bevaret mange gamle kulturtræk i arbejdslivet. Dog var bygningsforskerne også interesserede i Læsøs tangtage, fordi de repræsenterede de såkaldt ”løse” tage, der blev opfattet som forløbere for ”bundne” eller ”syede” tage.

Grith Lerches store undersøgelse af de sjællandske sidebåndskonstruktioner er ikke blot en udløber af bondegårdssundersøgelserne, men også et skoleeksempel på en historisk-geografisk analyse af et "kulturelement": I Odsherred finder vi de ældste konstruktioner med indvendige sidebånd, i et bredt bælte syd og øst herfor den lidt yngre form med udvendige sidebånd, mens resten af Sjælland har de renæssance-prægede former med tappede løsholter. Spredt i dette område har Grith Lerche imidlertid fundet enkelte gamle bygninger med indvendige sidebånd, der tolkes som relikter af noget, som en gang har været almindeligt på hele Sjælland.

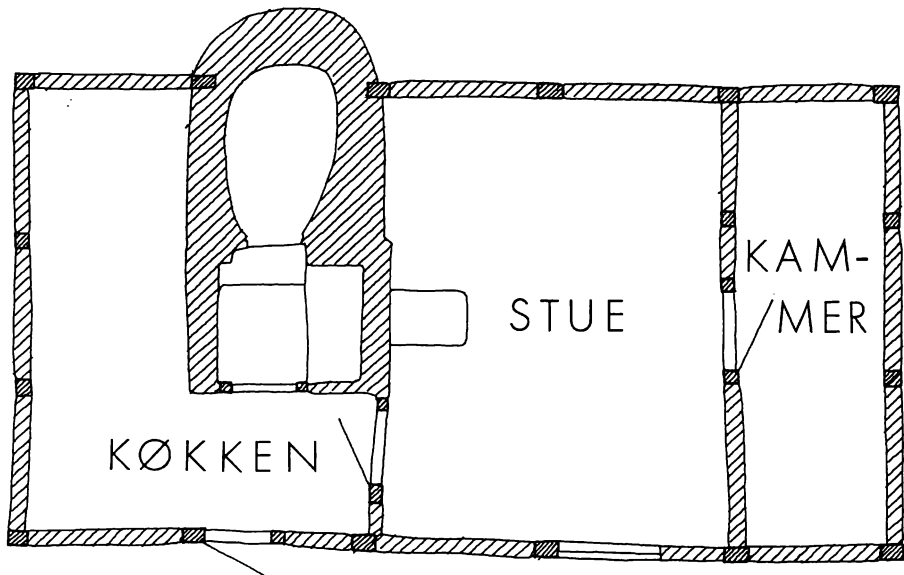
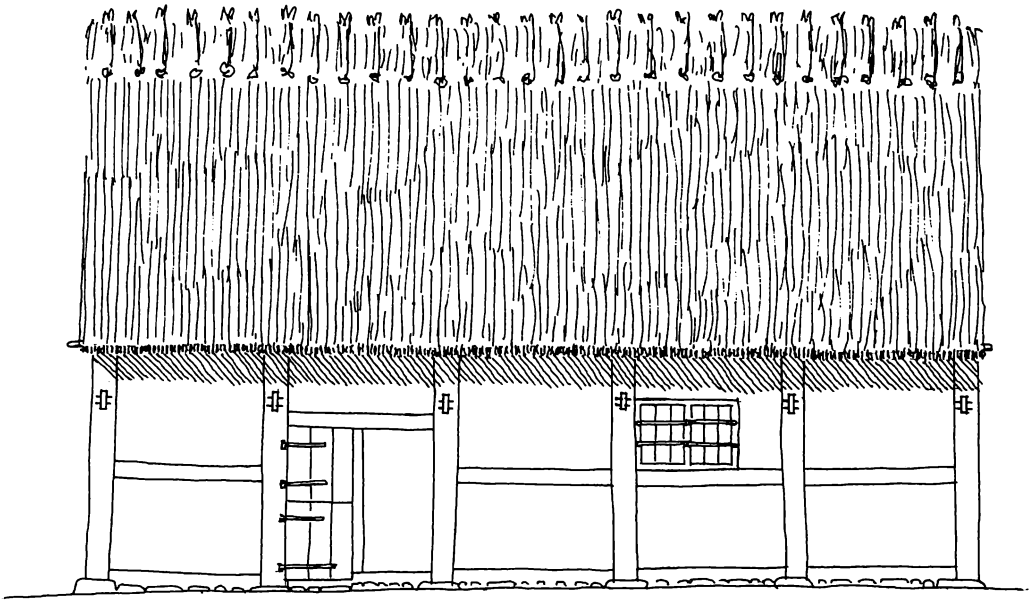
Ryttergodsmaterialet

Udgangspunktet for Jon Vedels kritik af de tidligere undersøgelser af byggeskikken i Odsherred er, at han gennem sit arbejde med bevaringsplaner for Rørvigområdet er blevet opmærksom på det tidlige og meget detaljerede materiale, der foreligger fra ryttergodserne til belysning af bondebygningernes former og byggemåde. Dette materiale kunne med fordel have været inddraget i undersøgelserne, mener Vedel, og det kan man kun give ham ret i. Men hvis man af Vedels artikel har fået det indtryk, at dette materiale generelt har været overset af bondegårdsforskningen, så er det en misforståelse. I de posthumt udgivne forarbejder til Svend Jespersens *Studier i Danmarks Bønderbygninger*, som Vedel nævner, vil man som bilag 1 finde en statistik over gårdenes længe- og fagantal i de forskellige egne af landet 1693-96.⁹ Den er udarbejdet på grundlag af en systematisk gennemgang af de forskellige rytterregimenters "krigs- og portionsjordebøger".

Hvis man vil danne sig et indtryk af

de problemer, som Svend Jespersen arbejdede med op til sin død i 1958, så bør man imidlertid snarere læse et bidrag fra hans hånd til *Fortid og Nutid* med titlen "Et nordisk gårdproblem", desværre gemt bort som en anmeldelse, hvori man ikke ville forvente at finde primære forskningsresultater.¹⁰ Emnet for anmeldelsen var bindet om bygningskultur i serien *Nordisk Kultur*, men en væsentlig del af den var formet som en kritik af den første af Axel Steensbergs gårdudgravninger. Udgravningen blev foretaget under vanskelige vilkår i forbindelse med flytningen af Frilandsmuseets gård fra Pebringe, men dens resultater syntes at bekræfte udviklingshypoteserne både med hensyn til gårdformerne og konstruktionerne. Resultaterne af denne udgravning blev flittigt formidlet og blev i løbet af kort tid kulturhistorisk almenviden. I anmeldelsen møder vi den kritiske arkivforsker, Jespersen, over for den dristige arkæolog, Steensberg fx i dette eksempel: Axel Steensberg havde rekonstrueret et beskedent firefags stuehus og dateret det til ca. 1700. Svend Jespersens påviste, at dette resultat stemte meget dårligt med de samtidige synsforretninger fra ryttergods-administrationen. Pebringegårdens samlede fagantal var i 1690'erne 48; stuehusets størrelse er ikke opgivet, men andre gårde på egnen af samme størrelse havde stuehuse på 10-12 fag.¹¹

Når det er ryttergodsets jordebøger med tilhørende inkvisitionsprotokoller og ikke byggeregnskaberne, som spiller en rolle i Svend Jespersens forskning, så skyldes det, at han primært er optaget af gårdformerne og ikke konstruktionerne. Selv har jeg imidlertid haft lejlighed til i arbejdet med Frilandsmuseets hus fra Kalvehave at inddrage regnskaberne fra det 2. sjællandske regiment under oberst Nummesen. Dette hus, der udvendigt som indvendigt var særdeles

Rekonstruktion af Mikkel Rasmussens rytterhus fra 1693/94 på grundlag af "byggeregnskabet" og bygningsarkæologiske iagttagelser i huset.
(Plan og facade, tegnet af arkitekt Frode Kirk, Frilandsmuseet)

velbevaret, var et af de gode ”fund” i bondegårdsundersøgelsernes første år, 1944. Det blev imidlertid først genopført på museet i 1960, og det blev det første hus, hvis indretning jeg fik ansvaret for, og som jeg senere skrev en bog om.¹²

Under arbejdet med flytningen af huset kunne man bygningsarkæologisk aflæse en række byggefaser i husets historie, og et righoldigt arkivmateriale af synsforretninger, fæstebreve, skifter, brandtaxationer m. v. gjorde det muligt at føje navne og livsskæbner til iagttagelserne i bygningen. I huset var der bevaret en oprindelig kerne på 5 fag eller 6 bindinger, som var nummereret 1-6 med huljern. Den store overraskelse var, at vi kunne konstatere, at denne oprindelige kerne var identisk med et rytterhus, som i 1693/94 blev bygget til bonden Mikkel Rasmussen i forbindelse med den første store reform af rytteriordningen, og huset havde tjent som bolig for en rytter og hans familie frem til den næste reform i 1715-19. Rytterne blev ved den lejlighed samlet i kaserner, og det betød at Kalvehaves 9 rytterhuse blev overflødige. I løbet af de følgende 40 år fik de dog efterhånden nye beboere. Vi kunne nu med dette hus som udgangspunkt følge, hvorledes rytterhuse blev til gadehuse, og hvorledes de jordløse gadehusmænd siden hen blev til landhåndværkere med små jordlodder.

2. sjællandske regiments regnskaber

Byggeregnskabet for Mikkel Rasmussens rytterhus hører til de mest summariske; det består blot af en liste over de anvendte materialer, angivet med de standardformater, som tømmerhandlerne betjente sig af. Men ved at sammenligne med de mere detaljerede regnskaber fra andre lokaliteter kan vi se, hvad

de forskellige formater har været anvendt til, for det er der faste regler for. To stykker 18 alens tømmer var til remme eller *læder*, 7 stykker 16 alens er til husets tværbjælker, 14 stykker 10 alens til spær etc. Der er i det hele taget noget standardiseret over ryttergodsernes byggeregnskaber. Et rytterhus blev sat til 6 fag, men ikke desto mindre var Mikkel Rasmussens kun på 5 fag, selvom der ifølge regnskabet er udleveret tømmer til 6 fag. Et gårdstuehus blev i reglen sat til 10 fag, og en gårdmand skulle have 4 vinduer i 2 rammer i sin stue. En rytter kunne derimod godt nøjes med 2 vinduer i én ramme, som vist på rekonstruktionstegningen. I en ryttergård skulle der være et muret ildsted med bagerovn, og hertil skulle man bruge en mur. I et rytterhus var det godt nok med det simple ildsted med vægge af træ eller bindingsværk, der kaldtes en *esse*, og den kunne laves af en tømmer. Igen måtte vi til vores overraskelse konstatere, at Mikkel Rasmussens rytterhus fra opførelsestidspunktet har haft det murede ildsted med den store, udstikkende bagerovn, som huset stadig har, selvom det var imod standard-reglerne.

I de mere detaljerede dele af regimentets byggeregnskaber får vi oplyst navnet på mureren, tømmermanden og tækkeren. I hvert fald de to sidste må have været lokale folk; kun i et tilfælde optræder den samme tømmer i to byggesager, og da drejer det sig om byggeri i to nabobyer. Vi kan også se, at man ved byggeriet følger de lokale, folkelige traditioner. Tækkeren skaffer sig selv eller får leveret de ”vidjer og vender” (pile- eller hasselkviste og tækkekæppe), som han skulle bruge for at lægge et sjællandsk stråtag, der var ”bundet” i modsætning til det ”syede” jyske.¹³ I tømmerkonstruktionen er der i hele distriktet, som omfatter en række øst- og sydsjællandske landsbyer, brugt løsholter, i nogle

tilfælde også fodstykker, men ikke fodrem. Også i området omkring Pebringe, hvor Grith Lerche forventede en større udbredelse af sidebånd omkring 1700, er der kun brugt løsholter, hvad der selvfølgelig ikke udelukker, at der dengang kan have været sidebånd i ældre bygninger på egnen.

1. sjællandske regiments regnskaber

Det generelle billede, man får i 2. sjællandske regiments regnskaber af administrationen af opførelsen af rytterhuse og reparationen af ryttergårdene, er, at det overalt har været overladt til lokale folk, og at man har fulgt de lokale byggetraditioner. Skal man tro Jon Vedel, så har praksis i Johan Rantzaus 1. sjællandske regiment været en helt anden. Her har man fra centralt hold indført en ny, træbesparende byggemåde, som derpå blev overtaget af den lokale befolkning og gjort til "deres" byggeskik i de følgende 150 år. Mærkeligt nok er denne byggemåde ikke blevet taget i brug af de andre regimenter, som også må have haft behov for at spare penge og materialer. Matthias Nummesens byggeopgaver kunne måske ikke i omfang måle sig med Johan Rantzaus, men det drejede sig dog immervæk om et par hundrede fag bindingsværk.

Hvordan afspejler denne forskel sig nu i de to regimenters regnskaber? Jeg har taget et par stikprøver i 1. sjællandske regiments regnskaber for årene 1693-96 og konstateret, at de ligner hinanden meget. Også her opregnes de forskellige tømmerdele, som er blevet anvendt i hvert enkelt byggeri. Regimentsskrivningen, som må have været et ordensmenneske, har stillet det op i et skema, hvoraf man umiddelbart kan aflæse, hvilke standardformater, der er benyttet til de

forskellige bygningsdele¹⁴. I regnskabet indgår desuden håndværkerløn til tømmermand og tækker, eventuelt en snedker (til lofter og døre) og i enkelte tilfælde en murer. Håndværkerne er i reglen anført uden navn og hjemsted. Også disse regnskaber rummer eksempler på, at man har fulgt lokale eller regionale traditioner i byggeriet. Interessant er det fx, at der til to rytterhuse i Højby og Rørvig i stedet for lægter er indkøbt 6 snese *rafter* til hvert af tagene. Mens lægterne ligger vandret på tværs af spærene, hvortil de er sømmet, så ligger rafterne (4-5 cm tykke grene) parallelt med spærene, understøttet af en eller to *sideåse* og en *rygås*, der hviler i de krydsende spærender.¹⁵ Raftetage havde tidligere en betydelig udbredelse på Sjælland, hvor de holdt sig længst i de midtsjællandske skovegne; de er ikke tidligere påvist i Odsherred. En interessant forskel mellem de to regimenter er i øvrigt, at mens 2. sjællandske regiment har én ramme med to vinduer som standard til et rytterhus, så udstyrer det sparsommelige 1. regiment rytterhuse i Odsherred med det dobbelte antal vinduer.

Jon Vedels argumenter

Et af Jon Vedels argumenter for, at sidebåndskonstruktionen er en innovation fra omkring 1700 og ikke et gammelt kulturtræk, er, at det ikke kan påvises tidligere. Med dette argument ville man imidlertid kunne gøre et hvilket som helst element i det folkelige byggeri til en innovation, for vi mangler så godt som altid ældre materiale, bevarede bygninger såvel som skriftlige kilder. Én kildegruppe gør det muligt at komme længere tilbage, nemlig tingbøgerne, men det vil i reglen være som at lede efter en nål i en høstak. Materialet er dog med held udnyttet af bygningsforskere, fx Henrik

Vensild for Skast Herreds vedkommende.¹⁶ En af de detaljer, som er strejft i det foregående, nemlig de bundne raftetage, er dokumenteret i Herlufholms Birks tingbog 1633 ("rafter, wieder och wender").¹⁷

I diskussionen om tolkningen af sidebånds-bindingsværket indgår spørgsmålet om Odsherreds reliktkarakter, som er hævdet af Grith Lerche, men benægtet af Jon Vedel. Det er ikke særlig vanskeligt at finde holdepunkter for begge opfattelser, men det er karakteristisk, at Grith Lerche argumenterer ud fra tilstanden efter ødelæggelserne ved midten af 1600-tallet, mens Vedel fokuserer på den udvikling, som sætter ind i slutningen af 1700-tallet og navnlig gælder Rørvig-området, hvor søfarten skabte kontakter med omverden. Det får ham til at konkludere, at Odsherred ikke var et reliktområde, "*hvor man kunne studere resterne af en ellers forladt byggeskik, som man kunne det på isolerede øsamfund som Læsø eller Nyord*". Nu er det jo imidlertid sådan, at begge disse lokaliteter er deciderede søfartssamfund, der først og fremmest har bevaret gamle træk på landbrugsområdet. Læsøboernes mange "tømmerskuder" var indtil begyndelsen af 1700-tallet med til – sammen med norske skuder – at forsyne sjællandske bønder med bygningstømmer. En af dem møder vi i regimentskriverens regnskaber i 1690'erne. At tale generelt om en lokalitet som et reliktområde er i det hele taget problematisk. Det er ikke svært at finde bygningsmæssigt gamle træk i egne, som ellers regnes for fremskredne. De sulebyggede lader i 1800-tallets Vestfyn er et godt eksempel herpå.

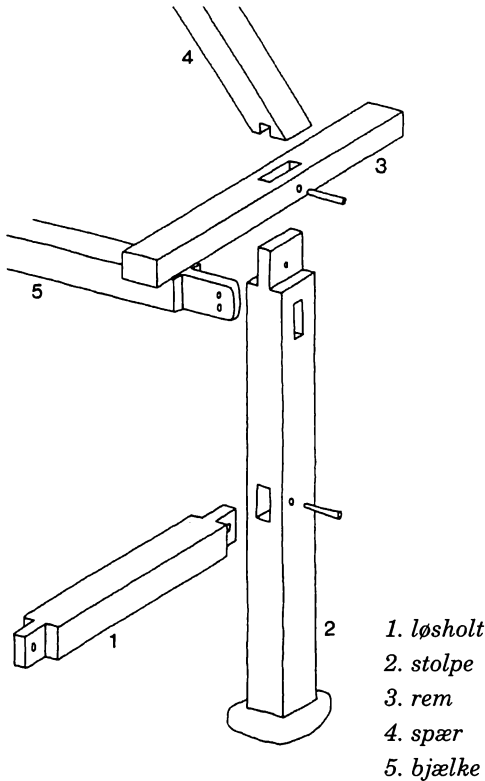
Endnu en lille detalje fra Vedels argumentation skal nævnes. På s. 267 skriver han: "*Det tømmer, der anvendes til sidebåndene, kaldes i regnskabet fra 1711 for "spare-træer" til forskel fra "sparer",*

som bruges om spær." Da det næppe kan være undgået Vedels opmærksomhed, at sparretræ var et velkendt synonym for sparre eller spær, vælger jeg at opfatte denne bemærkning som en morsomhed og ikke som et forsøg på yderligere dokumentation af ryttergodsadministrationens sparebestræbelser. I det hele taget kniber det lidt for Vedel med at finde faste holdepunkter for den dristige hypotese. Det er overraskende, at han griber til "*en vis konservatisme*" for at forklare, at den træbesparende metode videreføres i det fremskredne 1800-tal, når bondesamfundet omkring 1700 åbenbart har været alt andet end konservativt, siden det uden problemer overtog en ny og fremmed byggemåde. Det stemmer i hvert fald dårligt med alt, hvad vi ellers ved om tilsvarende bondesamfund.

Bladning og tapning

Efter denne kritik af Jon Vedels forsøg på en nytolkning af byggeskikken i Odsherred vender vi nu tilbage til den klassiske forklaring, som Steensberg og Grith Lerche stod for. Lad mig først indskyde, at den historisk-geografiske skole med dens minutjose kortlægning og dens diffusionistiske tolkningsmodel blev fejlet til side i 1960'ernes og 1970'ernes etnologiske paradigmeskifte. Som så ofte i den slags faglige kovendinger skete der det, at man smed barnet ud med badevandet. I dag, hvor opgøret er kommet lidt på afstand, kan det være relevant at se på, om ikke der i den ældre forskning findes former for erkendelse, der stadig er interessant og brugbar.¹⁸

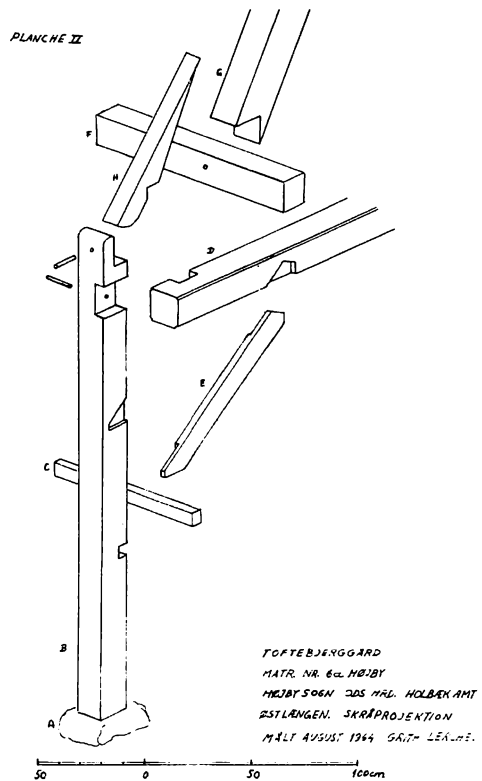
Diskussionen om det sjællandske bindingsværk har det med at blive forenklet til spørgsmålet: sidebånd eller løsholt, i øvrigt også det eneste, som rytterregimentsregnskaberne kunne kaste lys over. Men i virkeligheden drejer det sig jo

Bindingsværk med tapsamlinger.
(Efter Grith Lerche: *Bøndergårde i Danmark 1789-90* (1987))

om to mere overordnede konstruktionsprincipper: bladning kontra tapning. De to måder at samle bygningsdele af træ på kan ikke uden videre sidestilles, for de har lidt forskellige egenskaber: Bladningen er først og fremmest indrettet til at modstå træk, mens tapningen primært modvirker tryk. Derfor er det også naturligt, at begge metoder kan være taget i anvendelse i samme bygning; fx er hanebåndene, som skal hindre tagspærene i at skride ud, ofte bladede i østjyske bondebygninger, hvor tapning ellers er anvendt overalt.

Set fra en etnologisk synsvinkel er det imidlertid interessant, at disse kon-

Bindingsværk med bladsamlinger (Odsherred).
(Efter Grith Lerche: *Sidebåndskonstruktioner* (1966))

struktive forskelle i mange tilfælde ikke respekteres, eller – sagt på en anden måde – at kulturelle forhold ”overtrumfer” de praktiske. På den måde får vi regioner og/eller perioder, hvor det ene eller det andet konstruktionsprincip er det foretrukne: I det nordlige Sjælland finder vi bladninger, mens tapninger er fremherskende på Midt- og Sydsjælland. Begge konstruktionsprincipper kan følges langt tilbage i tid, men de kan med en vis ret siges at præge hver deres tidsperiode. Det er sådanne iagttagelser, som får Chr. Axel Jensen til i sin bog om renæssancens bindingsværk at skrive, at bladforbindelserne holdt sig længst

på de indvendige skråbånd, ”men 1550-1600 sejrede tappene fuldstændigt i købstadsbindingsværket”.¹⁹ På lignende måde karakteriserer Steensberg bladningerne som ”gotiske”, og det er han ikke ene om. Den gotiske tilskrivning i dens mest ekstreme form finder vi hos den svenske arkitekturhistoriker N.G. Sandblad, som finder, at det elastiske skråstiversystem i senmiddelalderligt bindingsværk leder tanken hen på de højgotiske katedralers kraftlinjer.²⁰

Grith Lerches sidebånds-afhandling er aldrig blevet publiceret på dansk, men den foreligger i forkortet oversættelse til tysk i tidsskriftet *Nordelbingen*, som Jon Vedel burde have henvist til. Her har Grith Lerche inddraget materiale fra tysk litteratur og fra en studierejse til tyske købstæder, og hun skriver i artiklen med rette, at sidebåndskonstruktionen og i videre forstand bladningsteknikken ikke er en nordisk specialitet, men må ses i et europæisk perspektiv, hvor den nordiske bindingsværksregion udgør en randzone i det tyske område.²¹

Vil man danne sig et indtryk af, hvorledes forholdet mellem bladning og tapning i dag vurderes i den tyske forskning, bør man konsultere den håndbog i *Historische Hausforschung*, som er udarbejdet af en af de mest kompetente tyske forskere på området, Konrad Bedal.²² ”Verblattung” og ”Verzapfung” hedder det på tysk, og alene terminologien viser den nære sammenhæng mellem tysk og dansk træhåndværk. Med forbehold over for de funktionelle forskelle mellem bladning og tapning fastslår Bedal, at det er muligt at drage visse kronologiske slutninger ud fra anvendelsen af de to teknikker. Generelt anses bladningen som middelalderlig, mens tapningen hører hjemme i nyere tid. Der er imidlertid store regionale forskelle mellem øst og vest, syd og nord. En overgang til tap-

ning sker tidligst i den vestlige del af det tysksprogede område, mens bladningen mod øst nogle steder anvendes helt op i 1800-tallet. Overgangen til tapning sker også tidligere i Sydvesttyskland end oppe nordpå. I Baden, Württemberg og Elsass sker det allerede før 1500, mens overgangen i Schleswig-Holstein sker omkring 1550, altså nogenlunde samtidigt med Danmark.

Konklusion

Lad mig prøve at sammenfatte indholdet af dette debatindlæg: Der er næppe holdpunkter for at formode, at administrationen af 1. sjællandske rytterregiment skulle have indført en ny, træbesparende byggeteknik i Nordvestsjælland i forbindelse med reformen i 1690'erne. Hvis det var tilfældet, ville man have forventet, at besparelserne også var blevet gennemført i de andre rytterregimenter. Alt tyder imidlertid på, at man har overladt de praktiske byggeopgaver til lokale håndværkere, og at der i stor udstrækning er blevet bygget i overensstemmelse med de regionale byggetraditioner. Hvis dette er rigtigt, så gør regimentsregnskaberne det muligt at fastslå den omtrentlige grænse mellem sidebånd og løsholter på Sjælland ca. hundrede år tidligere, end det hidtil har været muligt.

Bindingsværket i Danmark må ses i sammenhæng med det tyske, og det er i det meste af landet karakteriseret af det stærke præg, som renæssancens købstadsbyggeri satte på det. Selv om man ikke i dag vil tale om Odsherred som reliktområde, så må man alligevel konstatere, at vi her har at gøre med en traditionel byggemetode, som synes upåvirket af renæssancen.

Noter

- 1 Axel Steensberg: "Gamle danske Bønderbygninger og deres Inventar. Nationalmuseets Undersøgelse 1944." Nordisk Tidsskrift for Vetenskap, Konst och Industri 1945. Jf. Axel Steensberg: "Byggekonstruktioner i Danmark", Nordisk Kultur XIV, Från trä till stål, Stockholm m.v. 1953. – Grith Lerche: Sidebåndskonstruktioner. En redegørelse for det nordvestsjællandske bindingsværk, dets oprindelse og forbindelse med andre bladningstyper. Upubliceret magisterafhandling i Materiel Folkekultur ved Københavns Universitet 1966.
- 2 Bjarne Stoklund: "Bondegård og byggeskik". Turistårbogen 1968: Odsherred. - I den lille DHF håndbog: Bondegård og byggeskik før 1850, som kom året efter, præsenterer jeg Odsherreds byggeskik i en oversigt over de regionale variationer, men afstår fra en tolkning. Når Vedel daterer bogen til 1980, skyldes det, at han har brugt 3. uændrede oplag, som DHF i øvrigt – hvis jeg husker rigtigt – udsendte uden at have rådspurgt mig!
- 3 Peter Michelsen: "Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser". Nationalmuseets Arbejdsmark 1962.
- 4 Mette Skougaard og Jesper H. Nielsen red.: Bondegård og museum. Frilandsmuseernes teori og praksis. Landbohistorisk Selskab 1998.
- 5 Bjarne Stoklund: "Bondebygninger og folkekarakter. Striden om "den etnografiske grænse" mellem dansk og tysk 1840-1940". B. Stoklund red.: Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale. Kbh. 1999.
- 6 Om det diffusionistiske paradigme i etnologien, se Bjarne Stoklund: Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur. Kbh. 2003, specielt indledningen og kapitlerne 3 og 4.
- 7 Chr. Axel Jensen: "Stolper og Suler. Nogle Synspunkter for dansk Tømmerbygnings Historie." Fortid og Nutid I. 1914.
- 8 Halvor Zangenberg: Danske Bøndergaarde. Grundplaner og Konstruktioner (Danmarks Folkeminder nr. 31). Kbh. 1925.
- 9 Svend Jespersen: Studier i Danmarks Bønderbygninger. Kbh. 1961, bilag 1.
- 10 Svend Jespersen: Et nordisk gårdproblem. Fortid og Nutid XIX.
- 11 Jeg drog denne diskussion frem i en debatartikel i Fortid og Nutid 1986 med titlen "Gensyn med Pebringegården" i anledning af Steensbergs nye bog om Pebringegården (Fortid og Nutid XXXIII), og jeg brugte den igen til belysning af de to forskertyper i mit bidrag til "Bondegård og museum" (se note 4).
- 12 Bjarne Stoklund: Huset og skoven. Et sjællandsk husmandshus og dets beboere gennem 300 år. Wormianum, Højbjerg 1980.
- 13 Alan Hjorth Rasmussen: Stråtag. En gennemgang af danske tækemetoder. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, 1966.
- 14 Til "sidebånd og skillerum" benyttes i reglen 10 alen tømmer.
- 15 Alan Hjorth Rasmussen: Et gammelt stråtag. Danske og skånske raftetagkonstruktioner i nyere tid. Budstikken 1964 (med kort over udbredelsen).
- 16 Henrik Vensild: Bondegårde i Skast Herred 1636-1760, deres byggemåde og indretning. Landbohistorisk Selskab 2004.
- 17 Som note 13.
- 18 Problemer af den art er taget op i en artikelsamling, redigeret af Inge Adriansen og Palle O. Christiansen: Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk. Folke-minde-samlingens kulturstudier bd. 3. 2003.
- 19 Chr. Axel Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden. Kbh. 1933. Noterne, pkt. 22.
- 20 N.G. Sandblad og Armin Tuulse: Pilgrändsgården i Ystad. Ystad 1947 s. 37; N.G. Sandblad: Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658. Lund 1949 s. 243ff.
- 21 Grith Lerche: "Seitenbandkonstruktionen". Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Bd. 40, s. 219.
- 22 Konrad Bedal: Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe und Literatur. Bad Windsheim 1993.

Anmeldelser

Karsten Skjold Petersen: Den danske hærs uniformer i 1700-tallet, 76 s., 80 kr., Tøjhusmuseet 2005 og Karsten Skjold Petersen (udg.): Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791. Tøjhusmuseet 2006, 141s., 88 kr.

På det militærhistoriske Tøjhusmuseum har man i lang tid indsamlet våben og militært udstyr, herunder også uniformer, som jo i manges bevidsthed er uløseligt knyttet til den militære verden. Derfor er det en udmærket idé at lave en udstilling med dette tema, således som man har gjort det i sidste halvår af 2005. I den forbindelse har museet været nødt til lade sy en række nye uniformer efter de gamle tegninger, da kun ganske få uniformsgenstande fra 1700-tallet har overlevet soldaternes slid. Samtidig har man udsendt et hæfte om periodens uniformshistorie, forfattet af en af museets inspektører Karsten Skjold Petersen.

Selvom *Den danske hærs uniformer i 1700-tallet* er udgivet i forbindelse med en udstilling med samme tema, knytter den sig ikke direkte til udstillingen, men giver i stedet en kortfattet og skematisk fremstilling af periodens uniformshistorie. I alt overvejende grad base-res fortællingen på de mange godkendte uniformstegninger og på militærreglementernes uniformsbeskrivelser. De tit ret tekniske beskrivelser, der ikke bliver mindre komplicerede af, at tilhørende våbentyper også ofte omtales, får fremstillingen til at lukke sig om sig selv, og blive mærkelig uinteressant og uvedkommende. Jeg havde gerne set forsøg på at sætte uniformshistorien ind i en bredere politisk og kulturhistorisk kontekst. Det eneste vi hører til dette, er den til gengæld flere gange gentagne oplysning om, at den nye hærchef St. Germain i 1760'erne befalede hæren iklædt blå uniformer efter preussisk forbillede. Hvorfor denne franskfødte general havde en faible for preussiske uniformer, hører vi ingenting om, og hvorfra inspireredes i øvrigt danske uniformsdesignere i 1700-tallet? Også dette spørgsmål ville jeg gerne have hørt meget mere om.

På Tøjhusmuseet har man i en del år haft

en svaghed for smalle tværformater, og det gør det ikke nemt hverken for forfatterne eller for læserne. Bedre bliver det naturligvis ikke af, at mange af illustrationerne er uskarpt gengivne. Det virker i øvrigt som om, alle de uniformsillustrationer, der overhovedet findes inden for rigets grænser, har skullet presses ind i hæftet. En hel del kunne med fordel have været udeladt, og pladsen brugt til det skrevne ord.

Langt mere indbydende er Tøjhusmuseets anden sensommerudgivelse, som *Gott sei Dank* ikke er i tværformat, men derimod en nydelig lille bog i stift bind. Her finder vi en dansk oversættelse af Theodor Ulrich Nüblings: *Acht Jahre in Dänemark*, som udkom i forfatterens hjemby Ulm i 1852. Retfærdigvis skal det nævnes, at det ikke er første gang disse erindringer foreligger på dansk; de blev nemlig tilbage under Første Verdenskrig bragt som føljeton i tidsskriftet *Vor Fortid* i Julius Clausens oversættelse. Højest fortjenstfuldt er det dog, at de nu udgives i deres helhed i en nyoversættelse af Karsten Skjold Pedersen; for det er et særdeles interessant kilde til en meget "kildesvag" side af dansk historie.

Som ung mand stak Nübling af i vrede og bitterhed fra sin fødeby Ulm og lod sig hverve til den danske hær, der havde hvervekontorer mange steder i Tyskland. Fra 1783 til 1791 opholdt han sig i København som soldat, og om det barske, hårde liv, skrev han, efter for længst at være vendt tilbage til Ulm, i årene 1811-13 nogle meget læseværdige erindringer, som blev udgivet efter hans død. Vi får her mulighed for meget tæt at følge en hvervet soldats dagligliv i tjenesten og ikke mindst kampen for at holde sulten fra maven. Erindringerne er også optimistisk læsning, for vel var livsvilkårene hårde og pengene små hos mange, men hjerteligheden, gæstfriheden og venskabet var til gengæld også stort og stærkt. Ikke mindst takket være en række jobs som skriver hos den østrigske konsul i København og som en slags prokurator lykkedes det Nübling at komme helskindet igennem de 8 år, og i 1791 vendte han tilbage til Ulm, hvor han gjorde en glimrende karriere som forretningsmand, og hvor han døde 70 år gammel i 1837. Føjer man dertil hans åbenhjertige skildring af flere deserteringsforsøg samt

hans glødende forelskelse i den 19-årige ube-gribeligt smukke, men også farligt skælske københavnske officersdatter Louise Hartwich vil man forstå, at Nüblings erindringer giver et gribende og troværdigt billede af livet blandt de nederste lag i det oldenburgske monarkis rigs-hovedstad.

Karl Peder Pedersen

Henrik Staun: Skove og skovbrug på Langeland – fra istid til nutid. Udgivet af Langelands Museum 2005, 560 s., rigt illustreret, indbundet, 295 kr.

Med en ualmindelig indsigtfuld og veltillrette-lagt bog gør skovrider Henrik Staun her status over et langt livs arbejde i og med skovene på Langeland. Man lades som læser ikke et øjeblik i tvivl om, at arbejdet såvel som bogen er båret af et dybt engagement i – eller måske slet og ret kærlighed til – skoven og dens natur. Det er også en særdeles omfangsrig bog, der nok vil afholde de fleste fra at læse den i et stræk. Men det gør egentlig heller ikke noget, for den er disponeret godt i tre hoveddele med hver sin tilgang til emnet.

I første del foretages en systematisk gennemgang af Langelands vedplante- og urteflora, af øens dyreliv, af forskellige former for skovdrift med hovedvægten på de stubhaver eller stævningsskove, som er særlig rigt bevaret netop her, og af den lange række af fortidsminder der enten har været særligt beskyttede af det traditionelle skovbrugs skånsomme jordbehandling (stortstensgrave, agersystemer osv.) eller som specielt knytter sig til skovbruget (savgrave, fredskovsdiger o. lign.). Undervejs i den ikke alene rigt men også relevant illustrerede tekst findes der bokse med forklaring eller uddybning af særlige forhold som eksempelvis rønnebær-træets plads i dansk folketro, hasselens internationale betydning og pløjning med ard.

Tredje del giver en grundig gennemgang af øens 61 største skove, idet der lægges særlig vægt på botaniske særkender, driftsmæssige forhold og ikke mindst deres historie. Man får som lokal læser eller turist her en glimrende introduktion og inspiration til videre udforskning på egen hånd.

Bogens hoveddel er dog dens knapt 300 sider lange afsnit om Langelands skovhistorie. Den strækker sig i tid fra træarternes indvandring og succession til en status over vore dages skovbrug, der præges af faldende træpriser og nye krav om naturnær drift og et oplevelsesmættet friluftsliv. Også tematisk har den et bredt vin-

gefang. Vi får således indgående skildringer af blandt andet skovens mangesidige udnyttelse i fællesskabstiden, af 1800-tallets vidtrækkende skov- og landbrugsreformer, som satte den ensidige produktion af træ i højsædet, af de ikke altid ukomplicerede indbyrdes forhold mellem Grevskabet Langelands besiddere, skovridere, skovfogder og skovarbejdere, og af skovdriftens professionalisering og vekslende skovdyrkningsmoder gennem 18- og 1900-årene.

Fremstillingen bygger på et bredt og kyn-digt udnyttet udvalg af kilder, som dog undertiden refereres så tekstnært, at det nok bliver en smule for tungt for en del læsere uden særligt forhåndskendskab. For egentlige nørder er også disse afsnit imidlertid en guldgrube af information, selv om sådanne selvfølgelig også kan føle trang til at gøre indsigelse mod enkelte slutninger her og der. Eksempelvis fornægter forfatterens skovbrugsvidenskabelige baggrund sig ikke i forsøget (s. 199) på at omsætte 1600-tallets skovtaksationer til arealmål. Et forsøg der i bedste fald må betragtes som kvalificeret talmagi. Ligeledes må man undre sig over, at egen (s. 245) beskrives som 16-1700-tallets 'karaktertræ', når nu stort set alle skriftlige kilder (også de s. 173-199 citerede) og pollenanalyser klart peger på bogen som den art, der domine-re alle bedre jorder. Det er vel i øvrigt også grunden til at den vegetationshistoriske periode fra bronzealderen og fremefter (s. 128) kal-des 'bøgetid'. Endelig kunne man nævne, at det store naturindhold i tidligere tiders skove næp-pe har haft det islæt af forfaldne træer, som det antages (s. 209). For ved hugst tog man jo net-op vindfælder og nedfaldne grene først, hvorfor man nok snarere må forestille sig skovbunden som nærmest støvsuget for dødt ved.

Mest inciterende er efter undertegnede mening beskrivelsen af de seneste halvtreds års langlandske skovhistorie, simpelthen fordi den er oplevet på første hånd af forfatteren selv. Læseren får her et indblik i skovbrugets indre liv, som der givetvist kun vil være efterladt meget få skriftlige kilder til. Skildringen af skovrider Fløytrup (1885-1962), der igennem 44 års an-sættelse ved grevskabet aldrig talte med sin arbejds-giver, og på hvis bornholmerur man kunne læse påskriften "*det er senere end du tror...*", sammenfatter eksempelvis i kort form det lige-så traditions- som selvbevidste skovbrugs-erhverv, der i nogle generationer fik lov til at præge danske skove. Det erhverv, som forfatteren selv er rundet af. Men også det erhverv, som han gennem et langt liv har søgt at bibringe en øget forståelse for behovet for i driften at tage hensyn til skovens natur.

Bo Fritzboeger

Peter Christiansen: En udvandrers fortælling – et tidsbillede fra 1881-1943. K&B Jørgensens Forlag 2002, 281 s., 150 kr.

”Den 18de marts 1881, sagde jeg farvel til mine kære i Gilbakken, med en sæk på nakken og en vadsæk i den ene hånd. I sækken havde jeg min harmonika, lidt tøj og andre smådele. I vadsækken havde jeg et speget fårelår, en blikkande med 2 pund af det gode danske smør og en dunk med brændevin, som skulle være godt i tilfælde af søsyge; smørret og fårelåret skulle vi have til brød på jernbanen i Amerika. (...) Glad var jeg langt fra at være. Men fuld af liv og håb.” Sådan indleder Peter Christiansen (født 1861 i Tårs i Vendsyssel, død i slutningen af 1943 (?) i Californien) sine meget omfattende erindringer, der i 2002 blev udgivet under titlen: *En udvandrers fortælling – et tidsbillede fra 1881-1943*. Som læser bliver man umiddelbart fanget ind af denne indledning, og dét er ikke tilfældigt. Der er ganske enkelt tale om et fascinerende værk. Peter Christiansen beskriver i sin bog – sådan omtaler han selv sine erindringer – et livsforløb, der på mange måder var karakteristisk for titusinder og atter titusinder af anonyme danskere, som regel folk fra landdistrikterne, der udvandrede i slutningen af 1800-tallet, de fleste for at skabe sig en tilværelse som nybyggere på prærien i det amerikanske Midtvesten. Der findes kun ganske få og kortfattede selvbiografier fra denne mangfoldige gruppe af danske immigranter. (De fleste dansk-amerikanske erindringsbøger er som regel skrevet af præster eller andre højtuddannede.) Med udgivelsen af Peter Christiansens bog har vi derimod fået et exceptionelt indblik i nybyggernes tilværelse og vilkår i en afgørende periode af dansk-amerikansk historie.

Bogen er velskrevet, den er engageret og medrivende, ind imellem endog af solid litterær kvalitet. Den er skrevet med sans for humor og for detaljerne, og Christiansen sparer ikke på de sidstnævnte: Bogen indeholder et væld af interessante oplysninger om social- og kulturhistoriske forhold, om farmernes og lokalsamfundets økonomi, om landbrugsteknologiske finesser, om familieforhold på kryds og tværs af nationaliteterne, om enkeltpersoners liv og levned, om lokal- og nationalpolitiske spørgsmål samt utallige små og store begivenheder, ofte anført med dato og klokkeslæt. Christiansen var fra naturens hånd udstyret med et optimistisk syn på tilværelsen, men det er tydeligt, at hans holdninger også er præget af et grundtvigiansk livssyn, som han erhvervede sig, ikke i fødelandet Danmark, men i USA.

En udvandrers fortælling er udgivet af efterkommere af Christiansens svoger og svigerinde i Vendsyssel. Der er så afgjort tale om et prisværdigt initiativ, men det skal ikke skjules, at deres indsats kunne have givet langt mere pote, hvis de havde søgt faglig bistand til deres projekt. Det har de nemlig ikke gjort, hvad bogen da også bærer umiskendeligt præg af: Den har således ingen noter med uddybende oplysninger, hvad teksten ellers gang på gang lægger op til. Der er, bortset fra to fotos på omslaget, ingen illustrationer. Det havde naturligvis været oplagt at opspore relevante billeder i danske og amerikanske arkiver. Manuskriptet har været igennem en scanning, men de utallige slå- og stavfejl er ikke rettet, bortset fra at dansk æ og ø har erstattet Christiansens egne udgaver af disse to bogstaver. Udgiverne kunne med fordel have indført en mere læsevenlig, nudansk stavemåde og tegnsætning, men det er ikke sket. (Det er dog forsøgt i citaterne her i anmeldelsen.) Endelig er der næppe tvivl om, at diverse fonde rundhåndet ville have betalt udgifterne til faglig og organisatorisk bistand i forbindelse med udgivelsen af et så værdifuldt værk som dette.

Asger Simonsen

J. Abrahamsen m. fl. (red.): Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab. Udgivet af Common Wadden Sea Secretariat & Amternes Vadehavssamarbejde 2005, 352 s., rigt illustreret i farver, 348 kr.

Det er de fremragende fotografier, der – tekstens kvalitet er ufortalt – bærer denne bog. De fortæller deres egen historie om et helt særegent kulturlandskab, hvor menneskets livsbetingelser til alle tider i ekstrem grad har været formet af udsathed for naturens luner. Og om de ganske forskellige måder, som denne udsathed er blevet tacklet på.

Bogen, der er en antologi med bidrag af i alt femten forfattere, udspringer af det samarbejde på tværs af landegrænser om vadehavets forvaltning, som har stået på gennem nogle årtier. Den indledes med en glimrende samlet oversigt over området natur – og kulturhistorie og en karakteristisk af de særlige problemer, som det står over for i dag, hvor de traditionelle fisker- og landbrugerhverv er erstattet af turisme og naturbeskyttelse.

En geografisk disponeret præsentation af en række typiske vadehavssamfund – fra Skallingen i nord til Zuidersøens øer i syd – udgør

størstedelen af bogen. Og netop funktionen som en lækkert anrettet præsentationsbakke vendt mod både beboere, politikere og potentielle turister er nok bogens væsentligste. Teksten er generelt velskrevet og journalistisk snarere end analytisk, og selvom den tildeler historiske tildragelser en fremtrædende plads, er den for kalejdoskopisk til at kunne gøre det ud for en egentlig kulturhistorisk skildring af vadehavet.

Der argumenteres i indledningen for, at forholdene i dets forskellige dele er både meget ens og meget forskellige. Men man får som læser det klare indtryk, at det første er rigtigere end det sidste. Derfor ville det have givet fremstillingen et vældigt løft, hvis man havde valgt en tematisk snarere end regional disposition. For hvor forskellige udfordringer skabte egentlig anlæggelsen af havnebyer som Esbjerg og Wilhelmshaven, afvandringen fra Rømø og Föhr eller stormflodskatastrofer i Nordtyskland og Nederlandene?

Som nævnt er billedsiden uovertruffen, men der kunne en del steder være gjort mere for at samordne den med teksten. Når vi hører om Svend Wiig Hansen skulpturer *Mennesket ved havet* nord for Esbjerg (s. 49), om det 14 etager høje Kurzentrum Blok A på Westerland Strand (s. 94) og om den gamle trædemøllekran i Stade (s. 165), kunne det have været rart at få syn for sagn. Og omvendt er billedteksterne i almindelighed så kortfattede, at man får mistanke om, at æstetiske hensyn har vejet tungere end oplysende. Om et særdeles spændende flyfoto (s. 109) får vi således blot at vide, at det viser *"Kulturspor ude i Vadehavet"*. Men jeg må altså melde pas med hensyn til, præcis hvad det egentlig er, man ser.

Teksten indeholder mange fine iagttagelser. Fra Nordtyskland får vi eksempelvis en indfølelse skildring af, hvordan det offentlige rum er blevet invaderet af maritim symbolik i takt med at søfarts- og fiskerierhvervet har mistet enhver betydning. For det er jo det, turisterne kommer efter. Forfatterne er endvidere ikke bange for at behandle konfliktfyldt stof såsom den stort set overalt relevante 'kamp mellem bønder og biologer' (f. eks. s. 256ff). Det danske bidrag udmærker sig dog her som det mest konfliktstøt, idet det ikke nævner de mange sammenstød mellem beboere og myndigheder i Tøndermarsken med et eneste ord.

Undertiden tager det rent anekdotiske overhånd, og leksikalske oplysninger om sydjyske købstæder (s. 52f) forekommer eksempelvis ikke voldsomt relevante. Det forhold at de tyske og hollandske bidrag i den foreliggende udgave er oversat til dansk, kan endvidere enkelte steder have gjort sproget tungere end nødvendigt

som tilfældet er med den *"bastion, der er duppet med en ødsel pensel"*, der optræder på side 189. Men sammenfattende må man konstatere, at *Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab* er en righoldig samling af historiske og aktuelle iagttagelser fra et udkantetsområde, der gennem århundreder samtidig har været et uundværligt bindeled til den store verden. En ganske central periferi.

Bo Fritzbooger

Lars Bisgaard og Sven Rask (red.): Fynske Myter – sagn og sandhed. Syddansk Universitetsforlag og Historisk Samfund for Fyn 2005, 152 s., rigt ill., 139 kr.

Ordet myte har flere betydninger, dels betegner det en usand historie, dels en mytisk historie, det vil sige en beretning, der er blevet opfattet som sand og har haft betydning for udviklingen af selvforståelsen inden for en gruppe eller en hel nation. Myter er blevet et aktuelt emne i historieforskningen, både i udlandet og i Danmark. I Berlin afholdtes i 1998 en stor udstilling om *Mythen der Nationen* med nationale grundlæggelsesmyter fra cirka 20 europæiske lande. Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt i 2002 en foredragsrække om sønderjyske myter og udgav efterfølgende foredragene i bogform. (Anmeldt i *Fortid og Nutid* 2003:4). Dette initiativ inspirerede Historisk Samfund for Fyn til en tilsvarende foredragsrække 2002-2003, der på tilsvarende vis har været grundlag for en bogudgivelse.

Fynske Myter rummer myter i begge betydninger af ordet, dels usande, dels meningsgivende historier, der kan være med til at skabe fællesskab. Bidragene er skrevet af fynske museumsfolk og historikere. Indledningsvis er der et appetitvækkende essay om myter og historie skrevet af Nils Arne Sørensen. Myten om Stauning som landsfader og myten om Holger Danske præsenteres her som meningsbærende og meningsgivende fortællinger. De har ganske vist ikke spor at gøre med fynske myter, men med afsæt heri anskueliggør Nils Arne Sørensen på klar vis, hvorfor historiske myter er indlysende interessante – også i dag. De afspejler både nutidige og fortidige forestillingsverdener, som kan afdækkes lag for lag, når man undersøger, hvor og hvordan myterne er opstået, hvorledes de har udviklet sig over tid, hvem der har været aktiv i udbredelsen, og hvilke funktioner de har haft.

I ni artikler fortælles derpå om myter af vidt

forskellige slags, og ikke alle er meningsbærende. De forfattere, der er henvist til blot gøre op med usande historier, må i sagens natur levere de mindst fængende bidrag. At Henner Frisers hus i Middelfart ikke har tilhørt den friser, der skulle have dræbt kong Abel, er ikke ret overraskende, ej heller at der ikke har været inde-muret en hvid jomfru i et tårn i Nyborg. Her behandles myterne især ud fra spørgsmålet om fakta eller fiktion, men der er langt mere på spil i mytebegrebet. Det fremgår af Jesper Thomasens bidrag "Karen Brahe – forgangskvinde eller...?", hvor han viser, hvorledes en myte på samme tid kan være både sand og usand.

Nogle af historierne er velfortalte, mens andre, for eksempel historien om Ryslinge-smedens kalv som skulle være oprindelsen til Rød Dansk Malkerace, taber sin pointe i en alt for omstændelig udredning. Det er derimod ikke tilfældet med Lars Bisgaards to lange og vel-skrevne bidrag, dels om "Heligenskrin og Ørnetæppe – Skt. Knuds knogler gennem tiden", dels om "Christian 2. mellem Jylland og Fyn". Bisgaard fremdrager her de fleste af mytebegrebets aspekter og afprøver dem på sine fortællinger. Sammen med Sørensen indledning er disse to bidrag med til at gøre rundturen i det fynske mytelandskab læseværdig – også for ikke-fynboer.

Inge Adriansen

Georg T. Amsinck: En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsraad Garlieb Amsinck. Bogforlaget Adler 2005, 377 s., 298 kr.

Bogens forfatter har i arkiverne været på sporet af sin tiptipoldefar, justitsråd Garlieb Amsinck (1765-1821). Resultatet er en bog, der både er en biografi over en mand med en bemærkelsesværdig skæbne og et stykke holstensk godshistorie fra tiden omkring livegenskabets afskaffelse fortalt i øjenhøjde.

Garlieb Amsinck, der var født ind i det hamborgske handelspatriciat, virkede fra en ung alder som forretningsmand med titel af højfyrstelig hofagent for hertug Friederich Albrecht af Anhalt-Bernburg. Men i 1791 købte han det holstenske gods Nütschau og satsede herefter på at drive dette og andre holstenske godser. I begyndelsen gik det godt. Den dansk-norsk-slesvig-holstenske helstats udenrigsminister A.P. Bernstorff, hvis gods Borstel lå tæt på Nütschau, interesserede sig for den unge godsejer og befordrede hans udnævnelse til virke-

lig justitsråd; Amsincks netværk talte også den mægtige finansminister Ernst Schimmelmann. Efter tre år solgte justitsråden Nütschau med et pænt overskud, der gjorde ham i stand til at købe det større gods Rethwisch, og som kronen på værket erhvervede han 1798 Holstens eneste tilbageværende lensgods, Schönweide.

Det ligger forfatteren på sinde at vise, at Garlieb Amsinck ikke behandlede godsernes bønder urimeligt, sådan som han fik ry for efter at være blevet angrebet i et indlæg om sin fremfærd mod gårdmændene på Nütschau, trykt februar 1795 i *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte* – et ry, der i øvrigt synes at have hængt ved ham i det meste af den senere slesvig-holstenske historieskrivning. Forfatteren mener ikke, Amsincks handlemåde var grov. Justitsråden var ligefrem og kontant i sin ageren som en moderne, borgerlig godsejer, hvis primære mål var at optimere sin profit. Han investerede store summer i at reformere produktionen på godserne og byggede nye, store forpagtergårde, nye boliger til indersterne og nye mejerier. Den ineffektive hoveritjeneste skulle erstattes af lønnete landarbejdere, og de levne gårdmænd fik enten arveforpagtningsaftaler på lange åremål eller købte gårdene.

Gårdmændene var ofte modstræbende og konservative – i hvert fald, når det gjaldt reformer, der betød, at de skulle til lommerne. Men de var ikke umælede ofre for godsejerens fremfærd. De kæmpede indædt for egen vinding, blandt andet via informelle magtstrukturer, hvor de bestak bondefogeder og pressede husmænd og inderster til at tage deres parti. Gårdmændene hyrede også rutinerede advokater, der førte langvarige retssager mod godsejeren, og ofte var det Amsinck, der tabte magtkampene. Stor var justitsrådets ærgrelse, da de nyligt selvejende bønder intet ville yde til de almueskoler, han havde opbygget.

Amsincks investeringer blev foretaget i en takt, der var langt hurtigere end gevinsterne, og 1812 gik han konkurs. En medvirkende årsag var ifølge forfatteren, at Amsinck som en opkomling, der stod udenfor det magtfulde slesvig-holstenske ridderskab, blev diskrimineret. Eksempelvis opfandt landsregeringen en særlig lensafgift på to procent af købssummen, da Amsinck erhvervede Schönweide, og i 1801 blev han på et tilsyneladende usagligt grundlag nægtet et lån på 50 000 rigsdaler fra Den kongelige slesvig-holstenske Lånekasse, der blandt andet administreredes af *Provinzialberichtes* redaktør August Niemann. Også på anden vis blev han forfordelt, hvad lånemuligheder angik. I vrede og frustration over dette og med udsigten til sin snarlige konkurs fremkom Amsinck med injurierende udtalelser mod en række em-

bedsmænd, og han måtte 1813 udstå en fængselsstraf. Desperat søgte Amsinck de følgende år om et offentligt embede, men det siger næsten sig selv, at det var uden held.

Med til billedet af Amsinck hører en livsførelse, der ikke var præget af borgerligt mådehold. Af den kapital, han havde indskudt i Schönweide, beregnede han til sit underhold en årlig rente på fire procent. Da gældsætningen steg, og indskuddet svandt, satte Amsinck blot rentesatsen op, så han kunne opretholde sit forbrug. Godsregnskaberne fortæller om justitsrådets bord, der var velforsynet med krebs og karper, og til at underholde herskaberne fandtes en godsmusikant. Efter at have fået tolv børn med sin hustru, Sophie Christiane Schwancke, søgte justitsråden myndighederne i Lübeck om at måtte ægte en af sine forpagteres niece, Catharina Dorothea Mahncke, til venstre hånd. Resultatet blev et afslag, men 1805 indgik han en kontraktlig formæling med hende i Schönweides hovedbygning. De næste ti år fødte Catharina Dorothea syv børn, der fik familienavnet Hülse; drengene hed Garlieb til mellemnavn, pigerne Garliebine. Tilsyneladende levede de to grene af efterkommere efter justitsråden i fordragelighed, i hvert fald stod flere af børnene af første kuld faddere til det andet kuld, og siden hen understøttede de ældre børn også de yngre økonomisk. Justitsråden levede i velmagtsdagene et familieliv, der omfattede amsinckerne på Schönweide og hülserne på avlsgården Breitenstein.

I bogen orienterer forfatteren om baggrunden for forskellige institutioner og forhold, som vedrørte justitsrådets liv. Det er sympatisk, men til tider tager det overhånd. Noget af konteksten kunne godt være resumeret både kortere og klarere, og noget hører måske snarere hjemme i noter. Et andet kritikpunkt er disponeringen, der betyder, at man flere gange præsenteres for de samme sager, til tider endog de samme citater fra kildematerialet. Disse forhold kan imidlertid ikke skygges for, at forfatteren præsenterer stof, der giver et særdeles fascinerende indblik i konkrete forhold i livet på og konflikterne omkring holstenske godser i årtierne omkring år 1800.

Thomas Lyngby

Heidger Brandt: Haithabu und die großen dänischen Ringburgen. Analysen und Antworten zu den offenen Fragen der dänischen und schleswig-holsteinischen Geschichte des 10. Jahrhunderts. Norderstedt: Books on demand GmbH. 270 sider, dansk resumé. 19,50 €

Denne afhandling er udkommet med følgende unikke bekendtgørelse på siden over for titelbladet: *"Die vorliegende Arbeit wurde im Januar 2004 bei der Universität Aarhus, det humanistiske fakultet, zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie eingereicht. Als Mitglieder der Prüfungskommission wurden bestimmt: Prof. Litt. D. h. c. Else Roesdahl, Aarhus Universitet, Prof. dr. phil. Niels Lund, Københavns Universitet, Prof. dr. phil. Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet."* Det fremgår ikke, om afhandlingen blev antaget til forsvar, eller den blev forkastet.

Meningen hermed må vel være at give læserne det indtryk, at Aarhus Universitet og dets bedømmelsesudvalg kan tages til indtægt som garanter for afhandlingens lodighed. Man har fortilfælde for, at disputatsforfattere i vrede har publiceret deres forkastede afhandlinger med bedømmelsesudvalgets indstilling som appendix, til formodet spot og spe for medlemmerne, men mig bekendt ikke for denne fremgangsmåde, hvor et universitet og navngivne medlemmer af et bedømmelsesudvalg tilsyneladende forsøges impliceret som faglige garanter for et arbejde, blot ved at de har bedømt det.

En disputatsbedømmelse er naturligvis en personsag, derfor kan bedømmelsesudvalget næppe, trods Brandts invitation, offentliggøre indstillingen uden at komme i konflikt med forvaltningsloven, men jeg kan som medlem af udvalget opfordre Brandt til at optrykke bedømmelsen og dens konklusion i fremtidige tryk af hans arbejde. Det er ikke så svært, når den trykkes efter "print on demand" princippet. For at værge mig mod at blive taget til indtægt for Brandts arbejde, må det dog være mig tilladt at meddele følgende anmeldelse.

Forfatteren er uddannet i skandinavistik ved universiteterne i Kiel og København og i kunsthistorie i Kiel; han underviser i kunst og dansk ved Immanuel-Kant-Schule i Neumünster. Den publicerede afhandling er i alt væsentligt identisk med den til Aarhus Universitet indleverede; enkelte afsnit er dog nyskrevne, således det afsluttende afsnit, der nu hedder "Zusammenfassung und Schlussbetrachtung". Afhandlingen består af en indledning (pp. 9-14), to store hovedafsnit, det første med titlen "Gewinn

sich ganz Dänemark ... und machte die Dänen zu Christen" (pp. 15-154) og bestående af atten underafsnit, det andet med titlen "Die großen Ringburgen" (pp. 155-296) og bestående af tolv underafsnit, hvorpå følger "Zusammenfassung und Schlussbetrachtung". Hertil kommer resumé på (en slags) dansk (pp. 247-62) samt kildefortegnelse, litteraturfortegnelse og billedfortegnelse.

De spørgsmål i det tiende århundredes Danmarkshistorie, som efter forfatterens opfattelse er "åbne", er først og fremmest, hvorledes overgangen fra det såkaldte svenskevælde til Jellingedynastiet formede sig; han hævder her som udgangspunkt, at de fleste tidligere forskere synes at mene, at det 'svenske' dynasti kun herskede over det sydligste Jylland, ikke over hele Danmark, omend denne opfattelse dog også er repræsenteret i forskningen. Det betyder, mener Brandt, at en dansk konges nederlag til Henrik Fuglefænger i 934 ikke var en lokal sag i Hedebyområdet, men vedrørte hele riget og indledte en periode, hvor Danmark var underlagt Tyskland.

Brandt anser ikke spørgsmålet om Gorms død og begravelse for løst med dateringen af kammergraven i Jellings nordhøj og fundet af en kammergrav under Jelling kirke. Han foreslår i stedet, at Gorm først er død ca. 964 og først blev begravet i skibsgraven i Ladby for senere at blive overflyttet til Jellings sydhøj. Det har ikke anfægtet ham, at Anne Christin Sørensen i sin grundige undersøgelse af Ladbyfundet har rykket Thorvildsens gamle datering af Ladbybegravelsen fra midten af det 10. århundrede til dets første fjerdedel.

Forfatteren diskuterer indgående, hvad Harald Blåtand mente med sin påstand om at have vundet sig hele Danmark. I denne forbindelse tages Danmarks forhold til Tyskland op til indgående revision, og Bolins gamle tanker om dansk afhængighed af Tyskland fra 934 kommer på ny til ære og værdighed. Herunder tages trelleborgene og deres funktion op til revision, og det foreslås, at de er opført som led i en forsvarsplan mod saksisk aggression; broen ved Ravning Enge indplaceres i samme sammenhæng som en flugtvej. Den tvivl, som Kjeld Christensen har rejst om den hidtidige daterings præcision, bortvejres med henvisning til, at det formål med broen, som Brandt mener at kunne fastslå, kun er aktuelt i en meget kort periode.

Forfatteren behandler således både skriftlige og arkæologiske kilder, og den valgte periode gør naturligvis dette helt uomgængeligt. Modsat Olaf Olsen, der har gjort sig til talsmand for det synspunkt, at "Når vi skal forsøge at forklare meningen med disse borge, er vi derfor helt

afhængige af den viden, vi kan få ved at studere borgen selv og tolke de observationer og fund, der er blevet gjort ved udgravningerne (Da Danmark blev til, 97)." går forfatteren ind for, at svarene på de åbne spørgsmål i sidste ende skal findes i de [skriftlige] kilder. Han argumenterer i denne sammenhæng for, at en række sene, nordiske kilder fortjener større tiltro, end de almindeligvis nyder.

Det umiddelbart mest slående ved afhandlingen er den frygtløshed, hvormed forfatteren går i clinch med hævdundne opfattelser og højt anerkendte forskere, og den uhyrerigdom, han tilføjer forskningsfeltet. Desværre viser det sig ved nærmere eftersyn, at forfatterens kendskab til den forudgående forskning og diskussion er temmelig mangelfuld. Hans literaturliste omfatter niogfirs titler. Det er måske ikke helt utænkeligt, at dette antal, omhyggeligt udvalgt, kunne udgøre et tilstrækkeligt grundlag for afhandlingen, men sandsynligt er det ikke – og denne forudsætning er ingenlunde opfyldt. Det er således påfaldende, at man i diskussionen om Bolins tese om tysk overhøjhed over Danmark ikke finder Aksel E. Christensens *Vikingetidens Danmark* inddraget, så lidt som Inge Skovgaard-Petersens bidrag til *Gyldendals Danmarkshistorie* fra 1977. Også forfatterens omgang med ledingsvæsenet er nyere debat og erkendelser gået spurløst hen over. Mest påfaldende er det dog, at se en diskussion om tolkningen af Jellingemonumenterne gennemført uden reference til noget af Knud Kroghs arbejder, hverken hans store artikel i *Acta Archaeologica* fra 1982 eller første bind af hans publikation af Jelling, fra 1993. Kroghs synspunkter omtales kun på anden hånd, og det i den udgave de har fået af hans kritikere Harald Andersen og H. Helmuth Andersen. Det er fra alle synspunkter lidet betryggende.

Lidet betryggende er også forfatterens kritik af de skriftlige kilder, eller rettere mangelen på kildekritik. Man må på den ene side anerkende, at forfatteren har inddraget et omfattende kildemateriale, men man savner på den anden side en overbevisende argumentation for inddragelsen af et antal kilder, hvis ringe eller helt manglende værdi med hensyn til vikingetiden forlængst er fastslået og alment accepteret. Det er meget overraskende at se Saxo og Sven Aggesøn ophøjet til bæredygtige kilder til det tiende århundredes historie.

Med hensyn til de tyske kilder, samtidige som sene i skøn blanding, konstateres deres ud-sagn blot helt uden kritik, ikke mindst den meget tiltrængte tendenskritik – tyske kilder taler således om de oprørske daner og om 'hertug' Harald [Blåtand] – og lægges derpå til grund for tolkning og rekonstruktion.

En tilsvarende ukritisk accept af kildeudsagn kombineret med ophøjelse af udokumenterede personidentifikationer til fakta ser man i forbindelse med diskussionen af Normandiets rolle. En normannisk kilde nævner i 940'erne en vis *Harald rex*, som kom normannerne til hjælp i deres kampe mod den franske konge. Nogle har hævdet, at han kunne være Harald Blåtand, men i nyere forskning, som forfatteren desværre ikke viser kendskab til, er der stort set enighed om, at det drejede sig om en lokal høvding med base i Bayeux. Men over dette i bedste fald omstridte forhold spindes der en lang ende om Harald Blåtand og betydningen af den danske kongemagts relationer til Normandiet og dens indgriben i hertugdømmets forhold. Tilsvarende hypotetisk er identifikationen, tidligere dyrket af Storm og Steenstrup, af en vis Sigtryg, som også huserede i Normandiet og døde der i 943. Ifølge Flodoards annaler, hvor han kaldes Setricus, blev han dræbt af den franske konge Ludvig 4 d'Outrémer i Rouen. Han identificeres uden reservationer med den danske konge Sigtryg, som nævnes på Asfrids to runesten fra Hedeby – og dermed er denne Sigtryg så placeret på en ny måde, både kronologisk og politisk. Ifølge Adam af Bremen berøvede Hardegon, Svens søn, som kom fra Nortmannia, denne Sigtryg, her benævnt Sigerich, kongemagten i Danmark, og for at få det har-

moniseret med Flodoards oplysning formoder Brandt, at denne Hardegon har overtaget magten over Sigtrygs hær i Normandiet og derpå hjemme i Danmark berøvet ikke Sigtryg selv, men hans efterkommere magten. Michael Dolley antog, med inddragelse af numismatiske kilder, at Sigtryg kunne være en fra Irland og Nordengland kendt Sigtryg, men denne mulighed diskuteres ikke her.

Man kan alt i alt konstatere, at det foreliggende arbejde hviler på et utilstrækkeligt kendskab til faglitteraturen, på en ganske uvidenskabelig måde at udnytte denne, og på en ganske rudimentær kildekritik. Hertil kommer, at forfatteren er tilbøjelig til at hente en *deus ex machina*, når han ikke kan finde grundlag for sine konstruktioner andre steder. Hertil hører hans antagelse, at Gorm blev begravet i Ladby og nok skal findes i en del af Jellings sydhøj, som arkæologerne endnu ikke har endevendt, og hans påstand om, at Harald Blåtand nok blev begravet af Sven Tveskæg i Jelling, ikke, som Adam hævder, i Roskilde. Byggestenene i hans historie (således opfatter han dem selv, med en teoretisk tilgang, der minder om Arups kendsgerninger) er ofte spekulativt funderede og ganske implausible.

Jeg overlader trygt til den kyndige læser at gætte min indstilling til Brandts arbejde og dets antagelse eller ej.

Niels Lund

Medvirkende ved dette nummer

Inge Adriansen, f. 1944, ph.d., museumsinspektør, Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot.

Tom Christensen, f. 1951. cand. mag., museumsinspektør, Roskilde Museum.

Camilla Luise Dahl, f. 1972, B.A, specialestuderende ved Center for Tekstilforskning, Københavns Universitet.

Bo Fritzboøger, f. 1958, dr.phil., lektor, afd. for historie, Københavns Universitet.

Niels Lund, f. 1939, dr.phil., professor, afd. for historie, Københavns Universitet

Thomas Lyngby, f. 1971, ph.d.-stipendiat, Historisk Afdeling, Århus Universitet.

Signe Nipper Nielsen, f. 1977, cand.mag., fra 1. oktober 2006 ph.d.-stipendiat, University of Cambridge, UK.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., seniorforsker, Landsarkivet for Sjælland.

Asger Simonsen, f. 1943, cand.mag., Tarm.

Bjarne Stoklund, f. 1928. cand. mag. professor emeritus, europæisk etnologi, Københavns Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen.

En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser indsendes elektronisk pr. e-mail. Artikler bør normalt ikke være længere end 20 sider, og debatindlæg ikke længere end 10 sider (A4-sider á 3.800 enheder).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den litteratur og kildematerialer.

Artiklerne skal forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder, lysbilleder, eller elektronisk med en tilstrækkelig opløsning; og i såvel sort/hvid som farve.

Artikler og debatindlæg bedes indledt med en manchete på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages tillige af en kort *præsentation af forfatteren* med angivelse af fødeår, titel og evt. ansættelse. Her kan desuden anføres enkelte relevante værker af forfatteren

Indhold

- Signe Nipper Nielsen: Da manden blev steril..... 163
- Camilla Luise Dahl: "Klædt i skarlagens skind" - en glemt dragtbetegnelse fra middelalderen?..... 183
- Tom Christensen: En folkekonges død. Et forslag til tolkningen af jernalderens våbenofferfund..... 195
- Debat:**
- Bjarne Stoklund: Ryttergårde og byggeskik. En kritisk kommentar..... 221
- Anmeldelser:**
- Karsten Skjold Petersen: Den danske hærs uniformer i 1700-tallet og Karsten Skjold Petersen (udg.): Otte år i Danmark. En hvervet tysk soldats erindringer 1783-1791. (Karl Peder Pedersen)..... 232
- Henrik Staun: Skove og skovbrug på Langeland - fra istid til nutid. (Bo Fritzboeger)..... 233
- Peter Christiansen: En udvandrers fortælling - et tidsbillede fra 1881-1943. (Asger Simonsen)..... 234
- J. Abrahamsen m. fl. (red.): Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab. (Bo Fritzboeger)..... 234
- Lars Bisgaard og Sven Rask (red.): Fynske Myter - sagn og sandhed. (Inge Adriansen)..... 235
- Georg T. Amsinck: En holstensk godsejer omkring år 1800. Justitsraad Garlieb Amsinck. (Thomas Lyngby)..... 236
- Heidger Brandt: Haithabu und die großen dänischen Ringburgen. Analysen und Antworten zu den offenen Fragen der dänischen und schleswig-holsteinischen Geschichte des 10. Jahrhunderts. (Niels Lund)..... 237